

GUNDA BÉLA

★

BÁTKY ZSIGMOND

1828—1978

MEGJELENT
AZ AKADÉMIAI KÖNYVKIADÁS
150. ÉVÉBEN

A MÚLT MAGYAR TUDÓSAI

FŐSZERKESZTŐ:

ORTUTAY GYULA

TECHNIKAI SZERKESZTŐ:

SZALAI SÁNDORNÉ

GUNDA BÉLA

507932

BÁTKY ZSIGMOND

AKADÉMIAI KIADÓ

BUDAPEST, 1978

**MTA
KIK**

600163

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

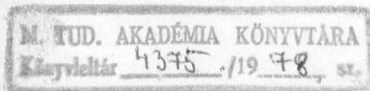
ISBN 963 05 1451 6 az összkiadás száma

ISBN 963 05 1452 4 a kötet száma

© Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978

Gunda Béla

Printed in Hungary

TARTALOM

Életrajza	7
Bátky és az általános néprajz	22
A tárgyak világában	34
A magyar ház	54
Települések, helynevek	91
Mióta lovasnép a magyar	102
Összefoglaló munkái.	
Kapcsolat az Akadémiával	117
A nevelő	153
Bátky jelentősége	163
Bibliográfia	171

A magyar néprajztudomány művelői a múlt század második felében két forrás mellől indulnak el kutatási területük felé. A folklór művelői az irodalmi műveltségű tanárok, lelkesek, az irodalomtörténészek sorából kerülnek ki s tevékenységük mögött ott áll a Kisfaludy-Társaság. Gondoljunk csak Katona Lajos, Sebestyén Gyula, Vikár Béla, Kálmány Lajos munkásságára. A „tárgyi” néprajz kutatói természettudós, geográfus szemlélettel kezdték tanulmányozni népünk életformáját. Termé-

szettudós volt Herman Ottó, geográfusként kezdte el pályáját Jankó János, s az sem véletlen, hogy a budapesti egyetemen néprajzi előadásokat először a geográfia professzora, Hunfalvy János tartott. Az 1873/74. tanévben heti négy órában hirdette meg egyetemes néprajz (ethnographia) c. előadását, amelynek könyomatos jegyzete is fennmaradt. A különböző néprajzi törekvések összefogását az 1889-ben megalakult Magyar Néprajzi Társaság igyekszik megvalósítani. 1890-ben megindított folyóirata, az Ethnographia helyet ad a tárgyi és szellemi kultúrjavanak, de a tárgyi néprajz művelői inkább a Magyar Nemzeti Mú-

zeum Néprajzi Tára (Néprajzi Múzeum) és annak 1900 óta megjelenő folyóirata (ma Néprajzi Értesítő) fedele alá húzódnak.

Geográfusként indult Bátky Zsigmond is.

1874. január 5-én született a Komárom megyei Kocson. Szülei gömöri eredetű jómódú földművesek voltak, de könnyelmű gazdálkodásuk és a családi pereskedések miatt vagyonukat elvesztették s Budapestre költöztek. Bátky Zsigmond itt végezte középiskolai tanulmányait. 1892-ben iratkozott be a budapesti Tudományegyetem bölcsészeti karára mint természetrajz-földrajz szakos hallgató. Az egyetemi jegyző-

könyvekben csak alap- és szakvizsgájának (1894, illetve 1897) van nyoma. Pedagógiai vizsgát nem tett. Szakvizsgai bizottságának elnöke Entz Géza, tagjai Krenner József, Klein Gyula és Kövesligethy Radó voltak. Kövesligethy Radónál földrajzból dicséretes eredménnyel vizsgázott. A szóbeli vizsgán nyolc kérdésre kellett válaszolnia: 1. A kupos vetületek, 2. A Föld szabatos alak-meghatározása, 3. A magasságmérés, különösen barométerrel, 4. Csillagelnevezések ethnographiai szerepe, 5. A Hold felületének leírása s a Hold mozgása, 6. A tenger áramlásai, az Atlantic áramlási rendszere, okai, 7. Oroszország oro- és hyd-

rographiája, 8. Az anthropogeographia története s fejlődése; Ratzel. Kövesligethy nyilvánvalóan tudott Bátky érdeklődéséről, mert akkor aligha kérdezte volna a csillagnevek etnográfiájáról és Ratzelről. Különösen az előbbi lehetett eléggé meglepő vizsgakérdés abban az időben. Közben — alapvizsgálata után — az 1894/95. tanévben helyettes tanárként a karcagi Református Gimnáziumban földrajzot, természetrajzot és szám-
tant tanít, s tanítványa volt Gyöffy István is. Karcagi tanárkodása idején is beiratkozott hallgatója az egyetemnek. Már szakvizsgálata előtt, 1896-ban a Magyar Nemzeti Múzeum (Néprajzi Tár) szolgál-

latába lép, de Jankó János mellett korábban is „önkéntesen” gyakornokoskodik. Közvetlen munkatársa Jankó Jánosnak, akinek halála (1902) után vezető szerepet játszik a múzeum életében. 1909-ben azonban személyi okokból áthelyezik a könyvtári osztályra. Már a Néprajzi Tár munkatársa („magyar nemzeti múzeumi segéd”), amikor 1900 tavaszán földrajzból, ásványtanból és növénytanból doktori szigorlatot tesz, s megjelent doktori értekezésével (*Néhány adat a magyar Nagy Alföld klimatographiájához*) jelzi, hogy egyik kezét még a geográfia kilincsén tartja. A földrajzzal nem is szakította meg kapcsolatát.

Kogutowicz Károllyal és Littke Auréllal 1910—1911-ben lefordítja Alexander Suppan *A fizikai földrajz alapvonalai* c. munkáját. A könyvtári osztályra való átkerülése után néprajzi folyóiratokban alig publikál, de annál inkább a Földrajzi Közleményekben, a Természettudományi Közlönyben. Az előbbinek 1913—1919 között társszerkesztője s szinte megváltoztatja a folyóirat irányát, emberföldrajzi orgánummá teszi, amelyben nagy számban jelennek meg településföldrajzi, néprajzi cikkei. Megindítója, egyik szerkesztője és írója a Zsebatlasznak (1915—1926), amely a földrajzi és néprajzi tájékoztatás jelentékeny fóruma. Nem egy ké-

sőbbi tanulmányának ebben a népszerű kiadványban találjuk meg a csíráit.

Szülfalujába ritkán tér vissza. Leginkább csak azért, hogy atyai házát és édesanyja, Bándics Eszter sírját felkeresse. 1912-ben Kocs község vezetősége felkérte Bátkyt, hogy a község újratelepítésének 300. évfordulójára megrendezendő ünnepségre (1914) írja meg a falu történetét és néprajzát. A felkérés azonban eredménytelen maradt. (Később, 1941-ben Fél Edit írta meg Kocs néprajzi monográfiáját.)

1919 őszétől a Néprajzi Múzeum kormánybiztosa lesz, majd 1921-ben igazgatója. Mint a múzeum vezetője és a Néprajzi Értesítő

szerkesztője, arra törekszik, hogy intézménye állandó kapcsolatban legyen a Szovjetunió etnográfusai-val. Igazgatósága idején számtalan — ma már ritkaságnak számító — szovjet néprajzi folyóirat, könyv érkezik a múzeum könyvtárába. Azok egy részét maga Bátky ismerteti. Szovjet munkákból Tóth József nagykőrösi tanárral állandóan fordíttat, s a Néprajzi Értesítőben 1931-ben leközli a kijevi A. Sz. Fedorovszkij *Régészeti ásatások Charkov közelében* c. tanulmányát a XI—XII. századi nomád beszűremkedésű szláv építészeti leletekről. Az 1920—1930-as években a Néprajzi Értesítő az egyedüli magyar tudományos folyóirat, amely-

ben rendszeresen jelennek meg ismertetések szovjet munkákról. Állandóan Bátky íróasztalán volt D. Zelenin kézikönyve az oroszok néprajzáról, s a múzeumi példányban még ma is olvashatók a margóra írt rövid megjegyzései. Különben már 1916-ban azt írta, hogy Oroszország ismeretére nekünk magyaroknak éppen olyan, vagy még nagyobb szükségünk van, mint a németeknek. Mégis csodálatos módon elhanyagoltuk ezt a földet, „elhanyagolták még tudósaink is s nyugatoskodó nevelési irányzatunk teljesen eltérítette róla figyelmünket”.

Részt vesz a Magyar Néprajzi Társaság és annak Emberföldrajzi

Szakosztálya munkálataiban, a trianoni béketárgyalások előkészítésében s irányítja a Néprajzi Múzeumnak a tiszttviselőtelepi gimnázium épületébe való átköltözését. Közben tanulmányai, kisebb közleményei jelennek meg a Néprajzi Értesítőben, az Ethnographiában, a Föld és Emberben, a Magyar Nyelvben, a Nyelvtudományi Közleményekben, a Népünk és Nyelvünkben, a Debreceni Szemlében, a Vasi Szemlében és más folyóiratokban. Tevékeny részt vállal a Néprajzi Múzeum 1924-ben megindított *Magyar Népművészet* c. sorozata munkálataiban. Annak több füzetét ő írja, állítja össze, s munkatársaival a technikai

előállítást is végzi. Egyik inspirálója *A magyarság néprajza* elkészítésének s századunk első három évtizedének legsokoldalúbb néprajzi munkása, kiemelkedő szellemű tudósa, aki élénken figyelte kora minden néprajzi áramlatát.

A lenyűgöző tudású Bátky Zsigmond nem volt terepmunkás. A legtöbbet fiatal éveiben Kalotaszegen kutatott. Egyéb néprajzi gyűjtő útjai csak alkalmoszerűek s azokról nem sokat tudunk. Fritz Graebnerhez hasonlóan azok közé a ritka elmék közé tartozott, akik számára a múzeum pótolta a külső világot. A Néprajzi Múzeum gyűjteményeiben, könyvtárában fehér munkaköpenyében mindig úgy

jelent meg, mintha laboratóriumi
küszöböt lépett volna át. Megné-
zett néhány tárgyat, fellapozott
egy-egy folyóiratot, könyvet, apró
céduláira feljegyzett valamit, s már
vonult is vissza dolgozószobájá-
ba. Napjai jelentékeny részét ol-
vasással töltötte. Élete utolsó évei-
ben gyakran olvasta Németh
László, Illyés Gyula, Tamási Áron
munkáit is. Élvezettel kutatott
Szabó Pál regényeiben egy-egy
néprajzi értékű leírás után. Vissza-
visszatért Eötvös Károly írásaihoz.
Már nagybetegen, de különös fi-
gyelemmel nézte meg velem Ko-
dolányi János *Földindulását*. Érdek-
lődéssel kísérte a pozsonyi Sarlósok
munkáját s a Néprajzi Értesítő-

ben helyet adott Morvay Gyula tanulmányának. Egyik helynév-magyarázatából kitűnik, hogy még a haladó szellemű ifjúsági lap, a losonci *A mi lapunk* sem kerülte el figyelmét. Nagyra értékelte az erdélyi ifjúság falukutató munkáját, különösen Szabó T. Attila helynévgyűjtő tevékenységét.

A Néprajzi Múzeumot 1934-ig irányítja, amikor nyugdíjba vonul, de tovább alkot és tanít. Előzőleg megkapja a főigazgatói címet, részt vesz a Magyar Nemzeti Múzeum vezetésében is, tagja tanácsának.

1939. augusztus 27-én, súlyos betegség után örökre elhagyta tudományának területét. A kőbá-

nyai Újköztemetőben augusztus
30-án temették el, de sírja után
ma már hiába kutatunk. Mint any-
nyi más magyar tudósé, az övé is
jeltelenné vált . . .

BÁTKY ÉS AZ ÁLTALÁNOS NÉPRAJZ

Bátky Zsigmond első megjelent írása (1896) — egy kiállítás kapcsán — a tűzföldi indiánok kultúrájának rövid ismertetése. A természeti népek s az általános néprajz iránti érdeklődése az 1910-es évek közepéig megmaradt, de később is állandó olvasmánya Fritz Graebner, Wilhelm Koppers, Leo Frobenius különböző munkája. A két ellentétes póluson álló Friedrich Ratzel és Adolf Bastian halálakor mindkettő jelentőségét rövid megemlékezésben méltatja (Néprajzi Értesítő 1904, 1905).

Ratzelt úgy mutatja be, mint aki a néprajzi vizsgálatokba bevezette a földrajzi módszert, amelynek az a lényege, hogy a műveltségi tárgyak elterjedése nyomán történeti mozgalmak, népek kapcsolatai rekonstruálhatók. Az összetettebb tárgyi formák, eszmék, szokások néhány teremtmő központból áramlottak szét. Példának az északnyugat-amerikai indiánok és a polynéziaiak lécecskékből, pálcikákból összeállított páncélját említi, amely az indián—polinéziai kapcsolatok kérdését vetette fel. Ilyen páncélok a kínai középkorban (T'ang dinasztia) is előfordulnak, s végső gyökeik Ázsiában keresendők. Ratzel tanításaival szemben áll Bastian,

aki szerint az egész emberiség kulturális fejlődése egységes s csak a fok, de nem a lényeg választja el a szellemi élet terén a legfejlettebb és legelmaradottabb népeket. A népek gondolkodása hasonló, és ebből fakadnak a távoli területeken előforduló egyezések. Bátky elismerőleg ír arról, hogy Bastian tanításaiban nagy szerepe van a lélektannak, a szociológiának. Még világosabban szól a két felfogásról a Földrajzi Közleményekben (1904) megjelent kis tanulmányában, elmondva, hogy „az egész emberiség közös tulajdonát képező alapképzetek szükségképpen ugyanolyan alakulatokhoz vezetnek mindenütt, ahol egyenlő fel-

tételek vannak!”. A funkcionális szemlélet felé hajlik, amikor arról beszél, hogy vizsgálnunk kell az analógiák belső értékét. Bátky magáévá tette a konvergens fejlődés elvét is, amely az alkalmazkodásból folyó hasonlóságokhoz vezet. Az azonos létfeltételek következtében konvergenciák jönnek létre. De ennek során nem elég csak a fizikai környezet hatására gondolnunk. Ahol az azonos gazdasági és társadalmi formánál azonos szellemi fejlettség nyilatkozik meg, ott a kultúra ugyanolyan jeleget, típust képvisel, s a típusok még a részletekben is nagy egyezéseket mutatnak és konvergenciákat szülnek. Az ún. analógiák rend-

szerint hamisak, mert jelentőségüket megfelelően nem ismerve, azokat azonosaknak tartják. Így pl. a nomádizmus, a fetisizmus, a totemizmus jelenségeit. E téren ismeri Pikler Gyula és Somló Bódog tanulmányát, amely a magyar néprajzi érdeklődés horizontján azóta is kívül esik. Részlettanulmányaiban is elismeri, rögzíti a különböző műveltségi áramlatokat, de ugyanakkor látja, hogy az eredet kérdése s a kölcsönös átvételek feltételeinek, módozatainak magyarázata, az átvételek idejének megállapítása gyakran megfejtetlen marad, annak ellenére, hogy a kiindulás pontja és a kölcsönvétel ténye megállapítható.

A messze földre eljutott műveltségi javak történetünk során új erőre kaphatnak.

Általános néprajzi gondolatokkal indítja útnak Bátky *Útmutatóját* (1906). A bevezetésben kifejti véleményét a néprajz tárgyköréről. Előtte ezzel a kérdéssel a hazai irodalomban csak Katona Lajos foglalkozott. Bátky szerint a néprajz (néptan) „az embert nem mint magános individuumot tekintí, nem testének felépítésével, életműködésével foglalkozik, hanem mint a társaságbeli csoportok (család, törzs, nép) . . . tagját fogja fel, mert . . . csak ezekben a közületekben képes az ember elébe szabott rendeltetésének betöltésé-

re". A megismerésnél azonban nem nélkülözhetjük a fizikai antropológiát, a gazdaságtant, a prehisztóriát, a lélektant, az összehasonlító nyelvészetet és az emberföldrajtot. Mindebből kitűnik, hogy nemcsak a ratzeli és bastiani irányvonalat követte, hanem ismerte az angol antropológiai iskolát is.

Az 1900-as évek elejétől a Földrajzi Közleményekben tartalmaz összefoglalásokban mutatja be az általános néprajz egy-egy eredményét. Így Bernhard Ankermann-nak az afrikai műveltségi körökről és rétegekről írt tanulmányát. Ankermann szerint a kultúra mint egész csakis hordozóival együtt, népvándorlásokkal terjed-

het, s ezt igyekezett igazolni tanulmányában, kiemelve a nyugat-afrikai és a kelet-pápua kultúra közötti egyezéseket. Ankermann még annak a nézetnek volt a híve, hogy Afrika kultúrája többé-kevésbé elhalványult ázsiai műveltség. Felfogását azonban csak hipotézisnek tartotta. Bátky hiányolja Ankermann vizsgálatainál az összehasonlító nyelvészet eredményeinek mellőzését. Csupán csak megemlítem azokat a „megjegyzéseit”, amelyeket az Ituri-pygmeusokról, a perzsiai kurdok fatiszteletéről, a korják — indián hollókultuszról, az oszttyákoknak a közép-ázsiai kultúrával való kapcsolatáról, az új-guineai német bün-

tető expedíciókról, az indiánok fennmaradásának gazdasági feltételeiről írt. A földdevésről (geophagia) közölt tanulmánya (Természettudományi Közlöny 1907) ma is gyöngyszeme általános néprajzi irodalmunknak.

Az 1910-es évek közepétől a természeti népek iránti érdeklődését a Földrajzi Közleményekben kezdi felváltani az európai emberföldrajzi, demográfiai kérdések iránti figyelme. Ezt jelzi tartalmas összefoglalása Bulgáriáról (1915), amely bővelkedik néprajzi vonatkozásokban is. Figyelmet érdemlő cikket ír a szerb-horvát zadrugáról. Ez az intézmény a nemzetségi, törzsi szervezet maradványa, de a

törzs, a nemzetség elvesztette jelentőségét, s csak a nagycsalád marad együtt közösen gazdálkodva az ősi törzsi birtok maradványán. A zad-ruga a tőkégazdálkodás előrenyomulásával mindinkább eltűnik.

A természeti népek iránti érdeklődésének és általános néprajzi ismereteinek van még egy igen gazdag tárháza. 1914-ben lefordította és átdolgozta Karl von Steinen *Közép-Brazília természeti népei között* címen ma is forrásértékű és nélkülözhetetlen munkáját. Ez az átdolgozás az eredeti munka minden értékét visszatükröző remekmű. Bátky a bonyolult néprajzi kifejezéseket, terminológiákat bámulatos biztonsággal és tárgyisme-

rettel ültette át magyar nyelvre. A munka megérdemelné, hogy új kiadásban ismét kézbe vehesse az olvasók széles tábora.

Bátky módszertani törekvéseihez, igényességéhez hozzátartozik, hogy nyomatékkal hangsúlyozta a nyelvtudomány jelentőségét a néprajzi vizsgálatok során. A *Wörter und Sachen* elvének már pályafutása kezdetén híve és hirdetője. Többször kifejti: hogy a szó eredetének megfejtése csakis a tárgy, a jelentés ismerete segítségével oldható meg és fordítva. *Útmutatójában* is ír arról, hogy a folklór számára fonográffal felvett népdalokkal, szokásokkal a nyelvészetnek is szolgálatot teszünk. Figyelmeztet

arra, hogy a múzeumi gyűjtemények számára megvásárolt tárgyak és részeik népi elnevezését jegyezzük fel. Egy-egy vidéki középiskola „maga egy kis néprajzi gyűjtősereg”, amely munkásságát a népnyelvi gyűjtésre is kiterjesztheti. Ugyancsak az *Útmutatójában* a terminológia feltüntetésére példaképpen saját kalotaszegi feljegyzését mutatja be. Az 1920-as évektől kezdve megpróbálkozott maga is nagyszámú helynév, tárgyelnevezés etimológiai magyarázatával. Ha ezek a kísérletezései a nyelvtudomány rostáján jórészt át is hullanak — széles látókörének, a néprajz és nyelvtudomány szoros kapcsolatának bizonyítékai.

Bátky tudományos tevékenységét munkaeszközök, kisebb tárgyak (sarlók, szövőtáblák, tűzhelyszerszámok, viseletdarabok stb.) vizsgálatával kezdte, s ezek egyikével-másikával szinte élete végéig foglalkozott, visszatért korábbi témáihoz. Főleg a Néprajzi Múzeum egyes tárgyaihoz fűz összehasonlító megjegyzéseket, megvilágítja az eszközök használatának távlatait. Hasonlóan a méltatlanul elfelejtett kitűnő magyar folkloristához, Binder Jenőhöz, Bátky is a legtöbbször „csak hozzászól”, kiegészít.

szíti hazai és külföldi szakemberek közléseit. Ezek a „hozzászólások” azonban rendszerint többet mondanak az eredeti tanulmányoknál.

Nem lehet feladatom Bátkynak a Néprajzi Múzeum Értesítőjében, a Föld és Emberben megjelent számtalan ilyen írását sorra venni és értékelni. Csupán néhány területen mutatom be törekvéseit, eredményeit, kutatási horizontját.

A fiatal Bátky meglepő irodalmi tájékozottságról tesz tanúbizonyságot az ún. szalagszövő táblácskákról (*borda, szátyva*) 1901-ben megjelent írásában. A szalagszövő táblák a vaskortól kezdve szinte Európa-szerte el voltak terjedve. Ismerték az ősszlávok. Ha-

zájuk talán a Közel-Keleten van. Az északi germán Edda-énekek szerint a hun leányok is ilyen résekkel és lyukakkal tagolt táblával szőtték aranyövéket. A *Lex Frisionum* egyik megjegyzése is a szövőtáblácska használatára utal. A vikingek révén elkerülhetett ez az eszköz és technika az Újvilágba is. Bátky közli a szövőeszköz magyar és szlovák analógiáit, sürgetve a jelentéktelennek látszó szátyva tüzetes tanulmányozását, formáinak összegyűjtését. (Később M. Gavazzi horvát etnográfus foglalkozott a szövőtáblával.) Éppen az ilyen részletekbe elmélyedő tanulmánya segítette őt abban, hogy néhány évvel később

alapos leírást nyújtson Kalotaszeg kendermunkájáról. Tanulmányában megkockáztat egy „bátor-talan véleményt”, mégpedig azt, hogy a kalotaszegi leányok fonószékének díszes ornamentikájára hatással lehettek a kalotaszegi festett templommennyezetek és egyéb templomi díszítmények.

Lakóház-tanulmányaiban többször említi a tűzikutyákat, amelyeknek két önálló értekezést is szentel. A tűzikutyák vasból kovácsolt, három- vagy négylábú, madár-, állatformát utánzó eszközök, amelyekhez a nyílt tűzhelyeken a tűzifát támasztják, hogy jobban égjen. A tűzikutyák szárain lévő kampók, lyukak nyárs tartására

szolgálnak. Sopron vidékén és Erdélyben a háromlábú formák használatosak. Egyik készítési központjuk Torockó, ahol a vasverőkből archaikus formákat hordtak szét. Valószínű, hogy erdélyi elterjedésüknél része volt a német telepeseknek, vándorcigány kovácsoknak. A díszesebb formák a felsőbb társadalmi rétegek konyháiból szállottak le a parasztság körébe, de nyugat felől népi úton is terjedtek. Agyagból készült formáik már a bronzkori Magyarországon ismertek voltak, s ezek viszont Drost D. szerint innen nyugat felé áramlottak. A székelyeknél, Szlavóniában, Szatmárban, az Ormánságban 50—60 esztendővel ezelőtt

a tűzhelyre tapasztott téglá formájú sárpadkácskák (*dszok, ponk, tőcik*) vagy ide-oda mozgatható kövek helyettesítették a tűzikutyákat, amelyek magyar őse *fejálnak* nevezett tuskó volt. A vasból kovácsolt tűzikutyák valószínű Észak-Olaszországban etruszk — kelta kultúrterületen alakultak ki, s animalizált formájukat és nevüket (*macska, tűzló, kecske* stb.) közép-, dél- és nyugat-európai elterjedési területükön a mai napig megőrizték. Az animalizált forma és terminológia azzal magyarázható, hogy eredetileg a tüzet védő szellemet, a tűz szellemét ábrázolták. A tűzikutya olasz *alare* neve a latin *lar* „tűzszellem” elnevezésre

vezethető vissza. A francia *landier* elnevezése végső soron pedig kelta eredetű, s eredeti jelentése „fiatal tehén”. Bátky többször foglalkozik a lepénykenyér sütésére szolgáló, agyagból, kőből készült erdélyi, dunántúli sütőharanggal (*puplika*, *cserepulya*, *vörsnyeg*) hol vitatva, hol elismerve balkáni eredetét. Azonban az ilyen ingadozásai is sokoldalú néprajzi gondolkodását, vitatkozó szellemét bizonyítják.

A tárgyi javak elemzésénél milyen belelátott azok szimbolikus, mágikus jelentőségébe. Ismerteti a kalotaszegi fejfák életkor, foglalkozás és nem szerinti variánsait, díszítményét s ezzel mintegy utat tör napjaink etnopszichológiai ku-

tatásához. A szarvasagancs lőpor-
tartók ornamentikájának vizsgálá-
lata során elmondja, hogy az a
kép, amelyet az ember valamely
tárgyról rajzolt, faragott, a primi-
tív gondolkodás szerint az élőlényt
befolyásolhatja, a benne lakó má-
gikus erőt gyengítheti, illetőleg a
képpel ellátott objektumét növel-
heti. A gondolat nyomán kell a lő-
portartók szarvasábrázolásainak
mágikus értelmét keresni, amely-
nek a gyökerei keleten lehetnek.
A forgókerék alakú díszítmények
felbukkannak festett tojásokon,
agyagedényeken, s talán szeren-
csét hozó stilizált emberalakokból
vezethetők le. Az egymásba karoló
ember alakú díszítmények varázs-

táncot, kultikus cselekvést ábrázolnak. Mivel avar kori sírokból hasonló szarvasagancs tárgyak kerültek elő, eredeti használatuk rejtélyes. Talán fémgombok, fémveretek fényesítésére tartottak bennük valamiféle port (újabban felmerült az a gondolat is, hogy só-tartók, esetleg bálványszerű idolumok voltak).

Figyelemmel kíséri a halászatot. Az ő felhívása nyomán tudunk többet a rekesztő halászat egyik ősi módjáról, a *válról*. Kritikailag vizsgálja a székelyek ún. *dugás* halászati módját, amelynek az a lényege, hogy a patak vizét elterelik, s a mederben visszamaradó halakat összeszedik. A *dugás* halá-

szat ismert a Kaukázusban is, de mégsem lehet ezt a látszólagos analógiát a kabar — székely rokonság bizonyítékai közé sorolni, mint Jankó János tette. Tanulmány-számba megy Uuno Taavi Sireliusnak a finnugor népek rekesztő halászatával foglalkozó munkájáról írt ismertetése, amelyen hónapokon át dolgozott. Elemzi a nehezen olvasható munka magyar vonatkozásait, amelyet sajnos még *A magyarság néprajza* sem vett figyelembe. Hiányolja Bátky, hogy Sirelius vizsgálatai során nem emelte ki az időt, amely a finnugor népek együttélése vagy érintkezése óta eltelt. Idők folyamán sok dolog feledésbe mehetett, átala-

kult, amelyek a végeredményeket más megvilágításba helyezhetik. A halászat terén való jártasságáról tesz tanúbizonyságot az a kis cikke, amelyet egy csallóközi falu halászatáról közöl.

Már a Néprajzi Múzeum Értesítője első évfolyamában (1900) többször foglalkozik a sarlókkal. Hozzászól a fogazott élű formák földrajzi elterjedéséhez, s cáfolja R. Karutznak az ilyen sarlók használata révén a baszk — berberkapcsolatokról felállított elméletét. Az 1920-as évek végén azután rendszerezi a Néprajzi Múzeum gazdagnak mondható sarlógyűjteményét. Megállapítja, hogy hazánk a sarlóformák tekintetében

is több kultúra találkozó és ütköző területe. A hazai sarlók jó része rokonságban van a kelta és római formákkal. Viszont a honfoglalás kori magyar és hun sarlók egyezése nem lehet véletlen s ezek keleti eredetűek. Nyilvánvaló, hogy Bátky tanulmányai inspirálták Christo Vakarelski bolgár etnográfust, hogy megírja tanulmányát az aratósarlók eredetéről. Viszont sajnálatos, hogy Bátky írásai elkerülték A. Steensberg figyelmét, amikor az aratóeszközökről írta monográfiáját. A földműveléssel kapcsolatos írásai sorából megemlítem még, hogy a tönköly észak-magyarországi *vótér* neve nyomán felveti a gondolatot, hogy ezt a

gabonafélét a XI. században Eger környékére telepített franciák honosították meg. A tönköly, köles és tatárka termesztéséről írva a kultúrbotanikus éleslátásával fejtegeti, hogy termesztett növényeink szakadatlan küzdelemben vannak a vadontermő növényvilággal és szorítják azt vissza mindig kisebb területre, de ugyanezt teszi egyik kultúrnövény a másikkal is. A gabonafélék is küzdenek egymással s a köles, a tönköly, a tatárka „történelmi” fajok lesznek. Mint ahogyan történeti faj lett az alakor, amelyet Erdélyben elvértve termesztenek. A század elején még a magyar peremvidékek gabonája a tatárka (pohánka, hajdina

vagy haricska néven is ismert). Nyugat-Magyarországon főleg a szlovének terjesztették, s korábban Győr, Veszprém és Fejér megyében is fogyasztották a hajdina kását. Erdély északi részére Kárpát-Ukrajna felől terjedt el, s feltűnő hogy román—ukrán termesztési területén ismeretesek az olyan kezdetleges munkaeszközök (törők, olajprések) és eljárásmódok, amelyek messze Kelet-Európába követhetők. A len és kender hazai művelésének földrajzi megoszlása mögött Bátky szerint nem klimatikus, hanem történelmi okok rejlenek. Az észak- és nyugat-magyarországi lentermelő, az erdélyi, alföldi kendertermelő területek

a keleti és nyugati kultúrák találkozását jelzik. Etnobotanikai tanulmányai során — amelyekből kitűnik, hogy alaposan ismerte a francia Jean Brunhes emberföldrajzi munkáit — ő veti fel a kukorica és burgonya emberföldrajzi és néprajzi monografikus feldogozását.

Bátky kitűnően ismerte a népviselet, a textíliák néprajzát is. Szlovák, orosz, román és más analógiák nyomán bizonyítja, hogy a négyzetöltéses hímzés finnugor voltát — amit Jankó János hangoztatott — fel kell függeszteni. Foglalkozik a dél-dunántúli nők fehér gyászviselésével, s ennek során a *pacsán*nak nevezett kámzsaszerű fehér kendővel s rámutat

mindkettő délszláv kapcsolatra vagy legalábbis arra, hogy a délszlávok közelsége hozzájárult ahhoz, hogy a fehér gyász ősi szokása Göcsejben, Hetésben, az Ormánságban fennmaradjon. A *pacsa* viseletét a rómaiakig vezeti vissza, s hangsúlyozza, hogy a római etnikum nem tűnt el Pannóniából, amire különben más irányú vizsgálatai során is kitér. A somogyi és tolnai ködmönökről közölt „tárgybemutató” írása a szabásminta és az ornamentika alapos elemzésével kelti fel a figyelmet.

A gyakorlati élet számára indítja meg 1924-ben a *Magyar népművészet* c. sorozatot. A rábaközi hímzéseket és a kalotaszegi varrot-

tasokat bemutató füzet bevezető sorait maga írja. (Ebben a sorozatban jelent meg a pásztor ivópoharakról írt képes munkája is.) Részt vesz a *Magyar népművészet* c. összefoglaló kiadvány (1928) magyar és francia nyelvű előkészítésében.

Meg kell emlékeznünk Bátky számtalan könyvismertetéséről, amelyek főleg a Néprajzi Múzeum Értesítőjében, a Föld és Emberben és a Földrajzi Közleményekben jelentek meg. Mindig tudta, milyen munkákra kell felhívni a magyar etnográfusok figyelmét. A néhány soros ismertetésekben az ösztönző gondolatok serege, egy-egy doktori értekezés csírája rejlik.

Emlékeztetőül szeretném csak felhívni a figyelmet arra az ismertetésére, amelyet E. Frankowskinak a lengyel ekékről megjelent munkájáról írt. Így világít rá a munka lényegére: Lengyelországban csaknem minden eurázsiai primitív eketípus megtalálható. Frankowski ezeket veszi fejlődéstani rendszerbe s alaktani és működésbeli vizsgálatok nyomán megállapítja, hogy a típusok elterjedése kapcsolatban van a talajviszonyokkal s a művelődés általános színvonalával. Az a nézet, hogy a főleg orosz földön elterjedt szoha-ek a fogattal ellátott kapából fejlődött volna, nem tartható fenn. Könyvismertetéseiben gyakran bátran kri-

tizál is. Szellemesen mutat rá pl. Ecsedi István *A bolgárok földjén* c. munkájának gyengéire. „Egy utazni szerető turista — írja — diákos kedvű vegyes följegyzései, jegyzetei, sztenografikus stílusban, azon nyersen, ahogy noteszébe hirtelen megrögzítette impresszióit. Gépies pillanatképek, a fotoamatőr retusa nélkül. Majdnem csupa egyszerű bővített mondat, ahogy a grammatika padjaiban kellett írni őket, meg Eötvös Károly írta, de nem erőltette. Ezért pszichofizikailag nehéz olvasmány.” Mindig nagy elismeréssel mutatta be a finn és észt etnográfusok (Kai Donner, A. Hämäläinen, I. Manninen, K. Vilkuna és mások) könyveit, tanul-

mányait. De rajta volt a szeme K. Moszyński, Arthur Byhan, M. Gavazzi munkáin is.

Ez a rövid áttekintés talán rávilágít arra, hogy Bátky Zsigmond a néprajz széles területét uralta. Kutatószemével észrevette a problémákat, s ha azokat írásaival nem is zárta le, gondolataival újabb lehetőséget nyújtott mások néprajzi tevékenységéhez. Gyakran a napi múzeumi feladatok, igények is szükségessé tették, hogy különböző területekre kalandozzon el. Az ilyen kalandozásai során azonban soha nem ejtette ki a kezéből a tudomány iránytűjét. A sűrű bozótban is a néprajz centrális területét igyekezett megközelíteni...

Bátky Zsigmond tudományos munkásságának legjelentősebb területe a népi építkezés kutatása. A lakóház, a népi építkezés iránti érdeklődése már tudományos pályájának első éveiben megnyilatkozik. Érdeklődését könyvismeretesei jelzik. A Néprajzi Múzeum Értesítőjében (1902) kemény és határozott bírálatban részesíti K. Fuchs és Bünker J. R. székely házról vallott megállapításait. „Jóakarató együgyűségnek” nevezi Fuchsnak azt a nézetét, hogy a székely ház szláv állattenyésztők ma-

gashegyi istállójának és a szász háznak a vegyüléke. Nem kap enyhébb jelzõt — a különben kitűnő házbúvár — Bünker sem, aki szerint a székely és szász ház alap-típusa valamiféle ősrja ház volt. Később is szemmel tartja az európai lakóházkutatás fontosabb eredményeit, s azokról rövid bíráló hangú ismertetések formájában beszámol. Míg Bünker és Dachler nézetei ellen erősen hadakozik, elismeréssel ír Rudolf Meringer munkáiról, amelyek bőséges ösz-szehasonlító anyagot szolgáltatnak a számára.

Azután kisebb tanulmányokban hívja fel a figyelmet a népi építkezés, a tűzhelyek egy-egy kérdésé-

re. Összehasonlító, eredetkereső megjegyzések kíséretében mutatja be a múzeum idevonatkozó tárgyait. Ismerteti azt a sárközi kemencetípust, amelynek falába kuppa formájú kályhaszemeket illesztenek, hogy a hőszugárzó felület nagyobb legyen. Az ilyen kifelé fordított kupák (bögrék) melegítésre, sütésre is szolgáltak. Rámutat a kupák nyugati, balkáni analógiáira. A kemencéknek ezek a tartozékai már a rómaiaknál is ismertek voltak. 1929-ben ismét visszatér a kupák kérdésére, elmondva, hogy a kupás kemencék magyar közvetítéssel honosodtak meg Boszniában. Eredeti nevük *szoba*. Rövid kommentárok kí-

séretében gazdag képanyagot közöl az alföldi boglya alakú gabonásokról, a bükki barlanglakásokról. Egy terjedelmesebb tanulmányban számol be a kalotaszegi Bánffyhunyadon és környékén végzett kutatásairól. A tanulmányban a telekrendszert, a kapuformákat, a lakóház- és a melléképületek gondos leírását nyújtja sok értékes adattal, megfigyeléssel egészítve ki Jankó János kalotaszegi monográfiáját. A falvakon belül — írja — egy-egy nemzetség elkülönülve lakik s a telken négy-öt rokoncsalád lakóháza foglal helyet. Bátkynak ezek a megfigyelései a későbbi társadalmi szempontú lakóházkutatás előhírnökei. Sajnálatos, hogy

idevonatkozó megfigyeléseit részletesebben nem közölte. Mint már említettem, Bátky nem volt terepmunkás. Ez a legterjedelmesebb tanulmánya, amelyet saját gyűjtőútjainak jegyzeteiből állított össze.

Az 1900-as évek végén megszakadnak Bátkynak a népi építkezéssel foglalkozó írásai, könyvismertetései s ilyen tárgyú tanulmányokkal ismét az 1920-as évek elején jelentkeznek. 1921-ben a Föld és Emberben jelenik meg a parasztházak építőanyag szerinti elterjedéséről készült tanulmánya. Ebben kifejti, hogy a lakóházat egyaránt tanulmányozhatja az etnográfus és a geográfus. De más-más

szempontból és mértékben. A két felfogás között olyan viszony van, mint az általános növénytan és a növényföldrajz között. Az etnográfia az „egyes” lakóházból indul ki s annak belső életét, formáját vizsgálja, típusait fejlődését állapítja meg. A geográfia a típusokat alkotó csoportokat mint nagy, természetes életegységeket tárja előnk a környezettől meghatározott adottságaikkal, térszíni elhelyezkedésükkel és területi elterjedésükkel együtt. A lakóháztípusok a táj geográfiai képének lényeges vonásai. A statisztikai adatok feldolgozásával bemutatja azután a fa-, vályog- és sár-, valamint a kő- és téglaházak elterjedését s ezek kap-

csolatát a földrajzi adottságokkal, a birtokviszonyokkal, a nemzeti-ségi megoszlással. Ahol az erdők a nagybirtokosok kezén vannak (pl. Krassó-Szörényben, Nyugat-Magyarországon) és jórészt „sajnos” vadászterületek, nem áll a parasztság rendelkezésére megfelelő faanyag, s ezért más építőanyagot (követ) használnak. A faépítkezést visszaszorította az erdők irtása, a fa értékének növekedése és a gyakori tűzvészek. A tanulmányban utal Bátky több néprajzi és emberföldrajzi feladatra. Így az erdei irtványok történeti távlatú feldolgozására. Olyan gondolatokat, szempontokat vet fel, amelyeket abban az időben csak a fran-

cia emberföldrajz kiemelkedő művelői (Vidal de la Blache, A. Demangeon) hangoztattak.

1930-ban a Néprajzi Múzeum Értesítőjében három jelentős tanulmánya látott napvilágot, amelyekben a honfoglalás kori sáortól a század eleji hagyományos háztípusokig a magyar lakóház fejlődéstörténetét, típusait igyekszik felvázolni.

Az első tanulmány *A magyar sátor és emlékei*. Abból indul ki, hogy a honfoglaló magyarság olyan műveltségű területről származik, ahol a nemez sátornak és a rudakból összeállított kúp alakú kunyhónak nagy hagyományai vannak. A honfoglalók, majd utánuk a ku-

nok sátort és sátorkultúrát hoztak magukkal. A kerek, rácsos falazatú, pálcákból rakott, domború fedelű s nemezzel takart *jurta* a honfoglalás utáni századokban még lakásul szolgált. Ezt az ide-oda szállítható hajlékot a nomád népek nádból építve, vesszőből fonva és sárral, trágyával megtapasztva helyhez kötött épületek (ólak, őrhelyek, főzőhelyiségek, téli hajlékok) formájában utánozzák. Ilyenek a török népek *karaulái*. A helyhez kötött *jurtaszerű* épületeknek szakasztott párjai a göcseji pálinkafőző kunyhók, amelyek Bátky szerint késői hírmondói a korábban általánosan elterjedt sátorformának. A *jurta* leszármazottja tovább-

bá a sövényből font kerek baromfiól és a kiskunsági pásztorok ke-
rekes, mozgó eleséges talyigája is.
A néprajzi párhuzamok sorából
idézi Vetsei Pap István 1757-ben
megjelent *Magyar Geográfiájából* a
besszarábiai tatárokra vonatkozó
leírást: „A városokat és Házokat
nem kedvelik, a mezőkben a
talyigákban és olly házatskákban,
a' melyeket egy helyből más hely-
ben elvontathatnak a' Barmaiknál
s vetéseik mellett laknak, úgy hogy
akit meg akarnak átkozni, azt
kívánják néki: Lakozzék egy hely-
ben, mint a Keresztyének.” A *jur-*
tát és az azzal rokon hajlékokat a
magyarság török néprétege hozta
magával. Az ugor réteghez kötő-

dik a szálfákból, rudakból összeállított kúp alakú sátor, amely fakéreggel, bőrrel, földdel fedve a finnugor népeknél általános (finn *kota*, vogul-osztyák *csum*). Az osztyákok, vogulok, lappok vándorlásaik során az ilyen sátrat szét-szedik s a rudakat rénszarvasaikkal szállítják tovább. Ez a sátorforma a magyarság körében sem ment feledésbe. Az erdőzónából kikerülve nádból épített *kotaszerű* kunyhókat. Ilyenek a kunsági kontyos kunyhók, amelyek a század elején a pásztorok lakóhajlékai voltak. Napjainkban azonban már csak ólként használatosak. A *jurta* és *kota*forma építmények analógiái Európa más népeinél is előfordul-

nak, s talán prehisztorikus hagyományokat őriznek, de mivel a magyarság török és ugor rétege sátoros építővilágból szakadt ki — joggal feltételezhetjük, hogy a fenti kunyhóformák ősi hagyatékaink sorába tartoznak. Megerősíti ezt a feltevést nyelvészeink újabb határozott megfogalmazása, amely szerint finnugor *ház* szavunk eredetileg fakéregből, állati bőrből készített sátorfélét vagy földkunyhót jelenthetett. Az sem véletlen, hogy a honfoglalás előtti török eredetű magyar *sátor* szót átvették a környező szláv népek is. Az oroszok valószínűleg még a honfoglalás előtt, de hogy milyen tárgyi tartalommal, az még kiderítésre vár.

A másik tanulmánya *A magyar ház eredetéhez* címmel jelent meg, amelynek bevezetőjében Bátky felteszi a kérdést, hogy a nemez sátoron és az „igazoltnak látszó” kunyhószerű hajlékon kívül hozott-e magával a magyarság valamilyen házat, s miféle lényegbevágó módosulások érték azt a Kárpát-medencében? A régészeti szempontból is fontos kérdésre Bátky lényegében csak a nyelvészeti eredmények figyelembevételével tud feleletet adni. Elveti azt a Rhamm-féle elméletet, hogy a magyarság a házépítést, elsősorban a faház építését a dunántúli szlovénektől tanulta el. Hangsúlyozza, hogy nyelvünkben három

ősi finnugor szó van a lakóházra: a *lak*, a *hajlék* és a *ház*. Mind a három — tekintetbe véve a finnugor analógiákat — eredetileg valamiféle primitív építményt jelentett. (A *hajlék*nak csak az alapszava ugor eredetű. Valószínű, hogy a magyar nyelv külön életében keletkezett szó.) Noha a kunyhószerű hajlékok megnevezésére se reg tájszavunk van (*hoddly*, *huru-ba*, *kaliba*, *kóter*, *putri*, *szelep* stb.), fenti szavaink fennmaradtak s közülük a legjelentősebb terminológiát, a *ház*at a magyar nyelvterületen belül, sőt annak szélein sem tudta elnyomni a környező szlávok, románok és németek megfelelő szava, pl. a szláv *izba*. Sőt, a

magyar ház-terminológia a honfoglalás előtt (?) átment az orosz nyelvbe is. Valamiféle ugor hagyományokat őrző honfoglalás kori ház meglétét támogatják az építkezés körébe tartozó más finnugor és ugor eredetű szavaink is, mint az *ajtó*, *fél* (ti. *ajtófél*), *küszöb* (?), *fal*, *tető* (?), *fedél* stb. Természetesen a szavak honfoglalás kori tárgyi tartalmának megállapítása sok nehézséget okoz. Nem valószínű, hogy a szavak mögött a faépítkezés gyakorlottabb ismerete húzódik meg, de sár-, sövény- és nádház építésére vonatkozhatnak. A szláv eredetű *borona*, *szelemen*, *rag* és *eszterha* szavaink csak a házépítés újabb technikai ismereteit

jelzik, mert pl. *falat* gerendákból nemcsak borona módra lehet építeni, hanem páros karók közé rakott szálfákból is, mint azt a zürjének körében teszik. Kifejti aztán, hogy a nádépítkezést, a sár- és sövényépítkezéssel együtt a dél-orosz pusztákon gyakorolhatta a magyarság. Az ilyen építkezésnek megvoltak — éppen úgy, mint új hazájában — a földrajzi feltételei. Hivatkozik Freisingeni Ottó püspökre, aki a XII. század közepén azt írja, hogy a Dunántúlon a leggyakoribb a nádház. Feltételezi, hogy a honfoglalás idején volt a magyarságnak — valószínű télen lakott — veremszerű, földbe mélyített háza is, noha ilyeneket

aránylag későn (1353) említene az oklevelek. A veremházak a századfordulóig sokkal elterjedtebbek voltak, mint gondolnók. A Dunántúlon éppen úgy laktak ilyen hajlékokban, mint a Nyírség homokbuckái között. A honfoglalás kori lakóház tagolódásáról azt tanítja, hogy az egyhelyiségű, középtűzhelyes lehetett. Az ilyen egyosztatú lakóház emléke él a kalotaszegi *füstház* és a szlavóniai *szenesház* elnevezésben. Természetesen sem a *füstház*, sem a *szenesház* nem hozható kapcsolatba a honfoglalás kori feltételezett középtűzhelyes házzal. Valószínű azonban, hogy középtűzhelyes, egyosztatú ház emlékét őrzi az al-

földi tüzelős ől. A honfoglalás kori háznak lehetett valamiféle eresze, amelyre — a ma már különálló épületet jelentő — *szín* szó utal, amely talán honfoglalás előtti orosz kölcsönszó. A ház mellett kisméretű, lepénykenyér sütésére szolgáló, kúp alakú, tapasztott sövény kemencéje lehetett a magyarságnak, mint a mai Volga melléki török és finnugor népeknek. Ennek a kemencének a neve nem maradt reánk. Viszont már a X. század közepén, esetleg később a bolgár-szlávoktól átvett a magyarság egy *pest* néven ismert kemencét, amelyet a házba, a szabad tűzhely mellé telepített be. A *pest* nyelvi emlékei Erdélyben, a Nyitra

völgyében még élnek. A szomszédos szláv népektől később átvett a magyarság *kemence* néven egy másik zárt tűzhelyet is. Ez eredetileg a szlávoknál (mint ma is az oroszoknál) fürdőzésre is szolgált, ti. a kemencében köveket hevítettek, s gőzfejlesztés céljából vizes edényekbe hányták, vagy magára a kőkemencére öntötték a vizet, s a gőzben fürödtek, mint a finn szaunában. Szerinte támogatja ennek a kemencének az átvételét *banyakemence* szavunk, amely eredetileg *bányakemence* lehetett. A *bánya* meleg fürdő jelentésben Békésben, Biharban, Nógrádban ma is ismeretes. A *pest* és *kemence* fennmaradt helyneveinkben. Bár ezek

mészégető vagy közös használatú falusi kemencék telephelyei is lehettek. Bátkynak ez a tanulmánya a legproblematikusabb, de gondolatokban talán a leggazdagabb. Maga vallja be a tanulmány befejező soraiban, hogy „milyen kevés benne a bizonyosság s milyen sok a föltételezés, vagyis mit kell nekünk etnográfusoknak tennünk. Legelsősorban mennél több, aprólékosan leíró, tárgyi és nyelvi anyagot összehordani az egész ország területéről.”

Bátky eredményekben legmaradandóbb háztanulmánya a *Magyar tűzhelyek és háztípusok*, amely az előbbi kettő folytatása. Abból indul ki, hogy a parasztház legfon-

tosabb „szerve” a tűzhely, amelynek alakulása fokmérője az illető hajlék műveltségi színvonalának. A ház fejlődése szorosan együtthalad a tűzhely tökéletesedésével. A parasztházak csoportosítása, rendszerbe foglalása mindenképpen nehézségekkel jár, de a tűzhely alapján mégis eredményeket érhetünk el. Miután röviden ismerteteti és néhány kritikai megjegyzés kíséretében elveti az osztrák Bünker és Geramb korábbi osztályozását, megkísérli a tűzhelyek alapján megállapítani a századfordulón még hagyományos háztípusainkat.

Bátky öt magyar háztípust különböztet meg. Ezek a követke-

zők: 1. A keleti magyar vagy erdélyi háztípus eredeti formájában egyosztatú építmény, amelyhez három oldalról nyitott *eresz* járult. Az egyosztatú házban a földön vagy egészen alacsony sárpadkán ég a tűz, amely fölé sövényből font és megtapasztott csonka gúla alakú füstfogót (*góc, gógány, pest, cserepes, cserény*) építenek. A füstfogó különböző elnevezése a különböző kultúrérintkezéseket jelzi. A kemence újabb a házban. A tűzhely jellegzetes szerszáma a *szénszító* (félméternyi facső a tűz élesztésére) és a füstfogó mellé szerelt könyök alakú üsttartó *guzs, guzsba* vagy *korlát*. Gyakoriak az égő fa alátámasztására szolgáló vas *tűziku-*

tyák. A háztípus különböző formákban Biharon, Szatmáron, Szilágyságon és Zemplénen át — legalábbis egyes elemeiben — a palócsáig terjed. A nagy területen a ház külső formájában lényegesen különböző lehet, de a tűzhely sajátos típusá avatja. 2. Az északi magyar vagy palóc háztípus. Az egyosztatú hajlékot itt eredetileg egy nagyméretű, hasáb alakú kemence jellemzi, amelyet a házból (szobából) fűtenek. A füst szabadon oszlott el a házban vagy — fejlettebb fokon — a kemence tüzelőnyílása fölé helyezett sövényből font kürtő vezette a padlástérbe. A házhoz csatlakozó keskeny, hideg *pitvar* éppen olyan

jelentéktelen része a háznak, mint a székely *eresz*. A kemence teteje, oldalpadkái fekvőhelyül szolgálnak. Magában a kemencében főznek, sütnek. A kemence Bátky szerint az északi szlávoktól került el hozzánk. Megerősíti ezt a feltevést a lakóház egyéb jellegzetessége is (pl. a tetőnek zsúpkötegekkel való lépcsőzetes fedése). A múlt század elejéről fennmaradt leírás szerint a pitvarhoz épült kamara a nők hálóhelyéül szolgált.

3. A déli magyar vagy alsó-dunántúli háztípusnál a fejlődés magva a konyhának használt ún. *szenesház*, amelynek egyik hátsó sarkában alacsony sárpadkán ég a tűz, s felette láncra akasztott rézbogrács-

ban főznek. A tűzhely szerszámai „közép-európai és balkáni konyhaeszközök” keverékei, amelyek közül legjelentősebb a lapított félgömb alakú, agyagból formált *puplika*. A forró tűzpadkán ezzel leborítva sütötték a lepénykenyeret. Bátky szerint a *szenesház* ősiségét az a szokás is bizonyítja, hogy a leánykérés itt történik. A szobába csak a harmadszori megkérés után vezetik be a legény apját és keresztapját. A *szenesház*ból leválasztott szobában sárkemence (*cikó*) vagy cserepekkel kirakott kályha áll, amelynek fűtőnyílása a *szenesház* tűzhelyére nyílik. Kiemeli Bátky a háztípus balkáni rokonságát, amit bizonyít, hogy jellegze-

tes formában a Dráva mellékén terjedt el. 4. Nyugati magyar vagy közép-dunántúli háztípus. A lakóház szobája, konyhája és kamarája külön-külön ajtóval nyílik a tornácra (így van ez a déli magyar háztípusnál is). A konyhai helyiségben terjedelmes kenyérsütő kemence áll, amelynek füstje a konyhaajtó feletti nyíláson távozik a szabadba. Ez a kemencés helyiség a lakóház sejtje. A feltevést erősítik a korábbi göcseji leírások, amelyek szerint régen nem volt szoba. A család nagy konyhában lakott. Ennek nagysága meghaladta a mai szobáét. A kemencés helyiség további fejlődését igen bonyolultan vázolja

Bátky. Az útját nem is követjük tovább. Csupán azt a véleményét rögzítem le, hogy a fenti kemence valószínű szlovén eredetű s jellegzetes eszköze a villa formájú *bürrüg*le vagy *kuruglya*. Ezzel rakják be a fazekakat a kemencébe, ill. veszik ki onnan. A kemencés konyhához cserépkályhás szoba járul. Göcsej, a vasi Őrség a háztípus jellegzetes elterjedési területe.

5. A középmagyar vagy alföldi háztípus tűzhelyes helyisége, a konyha nem füstös, mint az előző két típusé. A konyhának *pendelykéménye* van, amely alatt különböző formájú, főzésre használatos padkák állanak. A Sárrétről ismerünk szabadon álló kerek vagy

asztal formájú padkákat is, amelyek körüljárhatók. A konyhát a szobától elválasztó fal melletti padkára rendszerint főzőkatlanok épülnek, s erre a főzőpadkára nyílik a szobabeli boglyakemence fűtőnyílása. Ezt a ma is még lépten-nyomon előforduló alföldi boglyakemencét Bátky a német kályhákkal rokonítja, de a szabadba rakott ősi sütőkemencék utánzatainak is véli. A boglyakemencés helyiség kialakulását megelőzően (mikor?) a tűzhelyes konyhába is bekerült a Dunántúl irányából egy asztalforma kemence, amely a kemencés szoba kialakulásával megsugorodott, középpadkás főzőtűzhellyé alakult vagy teljesen el is tűnt.

Bátky tanulmányának megjelenése óta szinte félszázad telt el. Az újabb kutatások igazolták véleményét, hogy a fenti típusokhoz egyenrangú új típusok aligha csatlakoznak. Abban is igaza volt, hogy a későbbi kutatás számtalan változatot, altípust, átmeneti formát hoz majd felszínre s jobban kimutathatók lesznek a különböző kölcsönhatások. Rendszerezése a századforduló magyar háztípusairól ma is elfogadható. Hiányoljuk azonban, hogy a típusok megállapításánál nem vette tekintetbe a tetőszerkezetet, a fedőanyagot, a faltechnikát és a lakóház egyéb lényeges jellegzetességeit. De mindezeket közös nevezőre hozni és

ily módon típusokat megállapítani lehetetlen. Az építkezés egyes elemei sokkal inkább típusjelzők, mint az elemek összessége. Nagy érdeme Bátkynak, hogy a magyar lakóháztípusok megállapítása során közép-európai távlatokban gondolkozott, és észrevette a Kárpát-medence különböző paraszti lakóházainak egymással való kapcsolatát. Felhívta a figyelmet azokra a kultúráramlatokra, amelyek formálták az egyes lakóháztípusokat.

Bátky későbbi háztanulmányai-
ban tovább boncolja azokat a
problémákat, amelyeket korábbi
munkáiban felvetett. Egyik-másik
cikke rendkívül bonyolult, feltevé-

seket feltevésekre halmoz, s a nyelv-
tudomány eredményeinek területe
felől próbálja megbolygatni a nép-
rajzi kérdéseket. Nemegyszer éles
kritikával kíséri Cs. Sebestyén Ká-
roly munkásságát.

Egyik vitacikkében elutasítja
Cs. Sebestyénnek azt a vélemé-
nyét, hogy a parasztházaink hom-
lokfala mentén emelt sárpadkák va-
laha is tüzelőpadkák lettek volna.
Tehát nem volt tűzhely a magyar
paraszti hajlék előtt. A padkát
ugyan a palócoknál *tiszpal*, Gö-
csejben *kis tűzhely* néven ismerik.
Ezek az elnevezések azonban a
házbeli tüzelőpadkák szemlélete ré-
vén támadt elnevezések. Az orosz
ház homlokfalánál sem volt tűz-

hely, amelyre analógiaként Cs. Sebestyén hivatkozik. Rámutat arra, hogy a magyar *szoba* eredetileg nem lakóhelyiség volt, hanem sárból rakott kemence, kályha. „Egy a szoba a kemencével” szólásunk ennek az emlékét őrzi. A *szobá*-nak nevezett kemence nyugatról került hozzánk, majd tőlünk tovább nyomult a Balkán északnyugati területére, Boszniába. Felveti a székely tűzhelyek füstelvezető kürtőjének, a *gógánynak* az eredetét. Szerinte a XII. században Stájerországból betelepült torockói bányászok hozták magukkal a székely tűzhelyeknek ezt a fontos kellékét. Véleményét kritikával kell fogadnunk, mert ez a tűzhelytí-

pus a Kárpátoktól délre a román síkságon és a Balkánon is elterjedt. A kérdést bonyolítja, hogy a *gó-gány* személy- és helynévként is előfordul. Valószínű azonban, hogy helyes nyomon jár, amikor azt veti fel, hogy az Északi Kárpátok asztalforma kürtős kemencéi az északi szláv kemencék és egy kandallószerű tűzhely keveredéséből jöttek létre. Újból megbolygatja a bolgár-szláv átvételű *pest* kérdését, s főleg moldvai magyar példákkal igyekszik bizonyítani, hogy a *pest* kis méretű, boglyaforma szobai kemence volt.

Bátkynak útmutató jelentőségű az a háztanulmánya, amely tulajdonképpen csak részletes méltatása

és magyar anyaggal, szempontokkal való kiegészítése Br. Schier sokat forgatott könyvének (*Hauslandschaften und Kulturbewegungen im östlichen Mitteleuropa*. Reichenberg, 1932.). A tanulmány részleteinek követésére itt nincs lehetőség, csupán azt az elvi figyelmeztetését húzom alá, hogy a ház „nem valami megmerevedett egység, hanem különféle eredetű és korú egységek összessége. Élő szervezet, melynek alkotórészei örök nyugtalanságban, keveredésben, kiegyenlítődésben, mozgásban, vándorlásban vannak. E mozgalmak kétféleképpen terjednek: 1. népek helyváltoztatásával (főképpen a korai történeti időkben), és 2. ön-

maguktól, két ellentétes kultúrsarok között, a dinamika szabályai szerint.”

E könyvecske írója csak hálás lehet Bátkynak, hogy kemény, de emelkedett hangú, a további tudományos elmélyedésre biztató bírálatban részesítette az ormánsági házról írt és más fiatalkori tanulmányait. Mennyire más az értéke az ilyen bírálatnak, mint az olyan könyvismertetésnek, amelyet a besztott, a tanítvány a felettes munkájáról annak utasítására ír meg. Felfogásunk között főleg abban volt a különbség, hogy én az ormánsági ház és általában a déli magyar ház kialakulását az ősi tűzhelyes ház és a kályhás szoba

összeépítésével magyaráztam, míg Bátky a tűzhelyes hajlék (*szenesház*) két részre tagolódásával. A szenesház balkáni kapcsolatát sem én, sem Bátky nem tagadta. Legfeljebb én — tekintetbe véve a tűzhelyek eszközeit, a környező horvátok lakóházát — jobban aláhúztam.

A magyar néprajzi lakóházkutatás ma is Bátky nyomdokain halad. Egyik legfontosabb feladatunk lenne az általa megállapított háztípusokat és a feltételezett ősi magyar házat az Árpád-kori emlékeket feltáró újabb archeológiai ásatások eredményeivel összevetni. De már egy rövid áttekintés után is megállapíthatjuk, hogy a

leletek sokban alátámasztják Bátkynak a honfoglalás kori veremházra vonatkozó véleményét. A leletek utalnak az ő honfoglalás kori egyosztatú tűzhelyes házára, valamint a lakóház kemencéjére, amely talán az a *pest*, amelyet Bátky a bolgár-szlávoktól való átvételnek gondol. Az Árpád-kori, szabadban álló kemencék a házból kitelepített *pestek* lehetnek. Különben már Bátky is felismerte a régészeti ásatások fontosságát, s éppen ezért adott helyet a Néprajzi Múzeum Értesítőjében Papp László és Csalog József kecskeméti, ill. sárközi ásatási eredményeinek.

Miután Bátky Zsigmond 1913-tól a Földrajzi Közlemények társszerkesztőjeként részt vehetett a geográfia irányításában is, a folyóiratban, majd később a Föld és Emberben sorra jelennek meg településföldrajzi tanulmányai, amelyekbe a néprajz és a történelem anyagát is beleötvözte. Tanulmányaiban kivétel nélkül a Dunántúl, a Duna mente települési problémáival foglalkozik, a talaj- és vízviszonyoknak, a települők foglalkozásának és társadalmi rendjének kapcsolatát kutatja. A tanulmá-

nyok nemcsak adatokban, de irány-
mutató szempontokban is bővel-
kednek. A történeti eseményeket,
a népmozgalmakat a táj életébe
nemcsak a tudomány művelőjé-
nek szellemével, hanem a tu-
dós művészetével is beleágyazza.
Bátky településföldrajzi tanulmá-
nyait különösképpen akkor ér-
tékelhetjük, ha tudjuk, hogy
abban az időben a magyar ember-
földrajz hivatalos képviselője a
rapszodikus Czirbusz Géza volt,
aki állandóan lesiklott a föld-
rajzi gondolkodás területéről.
Bátkyt a Csallóközről írt tanul-
mányaért a Magyar Földrajzi
Társaság külön is megjutal-
mazta.

Fejér megyével foglalkozva kifejti, hogy a megye déli része megőrizte honfoglalás kori, valamint a besenyő és a kun megszállás során kialakult települési jellegét. A régi szállások helyét a törökvilág után ugyan benépesítették, de csak majorságok jöttek létre. A zárt község kevés. A megye déli területe demográfiaiilag is az Alföldhöz tartozik, mert a lakosság legnagyobb része külterületen lakik. Ez jellegzetes alföldi vonás. A hosszanti völgyeknek településvonzó hatása van, míg a völgyek között elterülő széles, lapos hátak különösen a juhtartásnak kedveznek. Egészségtelenek a birtokviszonyok: a lakosság

0,3 %-a a földterület 68 %-ával rendelkezik. Az uradalmas községek népsűrűsége — írja — olyan csekély, hogy a jóra valóbb nomád állapot mértékét alig lépi túl (Földrajzi Közlemények 1918., Föld és Ember 1922.). A földrajzi tényezők Székesfehérvár kialakulását évszázadokon át erősen befolyásolják. Már a kelták idejében kialakulhatott a település magja, amely környezetével nagyon kedvezett az állattenyésztésnek. Az úthálózat csak később, a rómaiak után érintette jelentékenyebben a települést. A város az Árpádok korában a Dunántúl délkeleti részével, a Szerémséggel tartotta a kapcsolatot. Ebben a tanulmányá-

ban szól Bátky arról, hogy a rómaiak szőlőművelése nem szakadt meg a Dunántúlon.

A Csallóköz településéről írt tanulmányában megállapítja, hogy amint ez a nagy dunai sziget talajtanilag két részre oszlik, hasonlóan két részre tagolódik települési rendszere. Az árvízmentes sávonkon található a falvak legnagyobb része, s a mocsárhoz és szárazulathoz alkalmazkodik a határrendszer is. A Csallóköz északra tárja fel nyitott oldalát — a Duna zátonyos ágai déli irányban elzárják a szigetet — s ez történetében, demográfiájában és népnyelvében is megmutatkozik. A szigeten a magyarság, majd a besenyők megte-

lepedése rokon nemzetségek, családok szerint apró falvakban történt, amelyekben földközösség uralkodott. Komárom megye településtörténetét vizsgálva az Árpád-kori személynevek (Lél, Koppán, Szemere) nyomán mutatja be a halászattal, állattartással foglalkozó falvakat. A halászati jog miatt a Duna vízvidékén éppen olyan gyakoriak voltak a perlekedések, mint másutt a föld miatt. A halászat még a kendertermelés terén is éreztette hatását, mert kellett a fonál a vizafogó és más hálókra. Fontos kultúrhatárookra hívja fel a figyelmet a dunántúli települések eloszlásának vizsgálatakor. A Gerecse, Vértes és a Balaton vonala

két egymástól eltérő művelődési területre osztja a Dunántúlt. Ezt a különbséget már Szenczi Molnár Albert is észrevette. A különbség szembetűnő modelljei a településformák. Amikor az esztergomváci Duna-kanyarról ír a Dunántúl és a Felföld számtalan emberföldrajzi kérdését érinti. A Duna és Tisza közötti felföldi vízválasztó a közlekedésválasztó vonalon túl nyelv- és néphatár is. Ennek a határnak mély történeti gyökerei vannak. Nagyjából a vízválasztónál volt a határ a kvádok és a szarmaták között. A Kisalföld szorosabban össze van fonódva a tőle északabbra elterülő hegyvidékkel, mint a Nagyalföld a Mát-

rával, a Bükkal és más északi hegyekkel. Ez a kettősség visszatükröződik Esztergom és Vác történeti szerepében.

Attila szálláshelyének kérdéséhez is hozzászól (Földrajzi Közlemények 1918.). A szálláshely szerint Szeged vidékén lehetett. Attila palotáját a Maroson leúsztatott erdélyi vörösfenyőből építhették, de nem valószínű, hogy gót építőmesterek, mert a faművesség nyomai Belső-Ázsiában is megvannak. Ha Priscos leírását a hun király udvartartásáról összevetjük a belső-ázsiai török és mongol fejedelmek udvartartásával, meglepő azonosságokat találunk. A hunok körében nem volt ismeretlen a

földművelés, éppen úgy, amint a nomádok is művelnek földet. Ebben a tanulmányában ír arról, hogy a székelyek ősi soron nem juhtartók, hanem szarvasmarha- és lótenyésztők. Ezt ősi földjükön való megmaradásuk is bizonyítja. A juhtenyésztők vándorolnak, mozgó pásztorkodást folytatnak, amint azt a románok körében napjainkig tapasztalhatjuk.

Bátky a települések kutatásán nem morfológiai vizsgálatot értett. A földrajzi, történeti és néprajzi tényezők figyelembevételével a táj egyik életjelenségének tartotta a települést. Annak nemcsak faluszerű magját, hanem határát és határhasználatát is vizsgálja.

A táj változó képéhez tartozik szerint az állandóan alakuló település is. Éppen ezért kísérté figyelemmel a szerb Jovan Cvijić emberföldrajzi kutatásait. Kár azonban, hogy Prinz Gyula településföldrajzi munkásságát nem értékelte.

A településkutató Bátky érdeklődésének kezdetén helynévmagyarázatai csak melléktermékek. De a húszas években — főleg a Föld és Ember hasábjain — mindinkább belemerül a helynevek magyarázatába. Helyneveink török eredetét igyekszik kimutatni. De vizsgálja az olyan helyneveket is, amelyek a régi vízrajzi állapotokat, az erdőtakarót tükrözik. Ezek a magyarázatai kétségkívül gondo-

latébresztők, de vitára is ösztönzők. Különösen emlékezetes Pais Dezsővel Kecskemét nevéről folytatott vitája (Népünk és Nyelvünk 1930). Bátky szerint az alföldi város nevének első tagja személynév s a *mét* jelentése „mesgye, határ”. Pais szerint a *mét* „meddő, száraz meder”. Az éles hangú vita mintha kedvét szegte volna Bátkynak. Később helynévmagyarázattal ritkán foglalkozott. Bármennyire is csak „kísérletek” helynévmagyarázatai, tudományos munkásságának sokszínű freskóját új színekkel gazdagítják. A színek idővel nyilvánvalóan megkopnak, de az a javaslata, hogy szükség lenne a magyar helynevek lexikonára, ma is időszerű.

Az 1920-as évek végéig Bátky alig mutat érdeklődést a pásztorkodás, az állattenyésztés iránt. Természetesen alább még szóba kerülő *Útmutatójából* az idevonatkozó tárgyi anyag sem hiányzik, de annak bemutatása csak a többi fejezet kiegészítője. Talán a *hajítófáról* írt megjegyzései (1910) jelzik, hogy figyelemmel kíséri a pásztorhagyományokat is. A hajítófa alig félméternyi, mindkét végén kihegyezett keményfa karó, amelyekből az alföldi pásztorok 5—6 darabot oldalukra kötött kötélhu-

rokban hordtak, s verekedésnél egymás ellen dobálták, a támadó farkasokat igyekeztek megcövekelni vele. Bátky a hajítófához közel hasonló óporosz, délorosz és más analógiák nyomán azt mondja, hogy a különböző szabású és használatú eurázsiai hajítófák igazi hazája a keleti nagy pusztaság, s nyilvánvalóan egy családba tartoznak.

A pásztorkodás köréből első terjedelmesebb tanulmányát az ivócsanakokról írta. Ezek a fából faragott, népművészeti szempontból is figyelmet érdemlő edénykéek Erdélyben, a palócoknál és részben a Dunántúlon a juhászoknál használatosak. Természetesen a ma-

gyarság szomszédainál és távolabbi európai területeken is előfordulnak. Bátky a csanakokat kitűnő tipológiai érzékkel csoportosította, s a különböző formákat elemezve rámutat azok óeurópai kapcsolataira, valamint arra, hogy a csanakok a magyar—szlovák, a dunántúli—balkáni kulturális kapcsolatok jelzői. Hangsúlyozza, hogy a szlovák és palóc pásztorkodás nagymértékben hatott egymásra, s ezt igazolja a csanakok művészi faragása is. A szlovákok azonban a csanakok fogóján medvealakot formálnak, míg a magyarok a kígyót kedvelik, amelynek nyilvánvalóan kultikus jelentősége van. Egyes erdélyi román csanakok for-

mája és díszítése azok balkáni eredetére utal, amit a román faragóművészet egészében balkáni jellege is megerősít.

1929-ben jelent meg Mészöly Gedeon tanulmánya *Mióta lovas nép a magyar?* címmel, amelyben a kitűnő nyelvész arra az eredményre jut, hogy már időszámításunk legkezdetén, a török hatás előtt lovas nép volt a magyar. Őseink az obi-ugorokkal való együttélés idején ismerték a lovat, sőt különbséget is tettek a ló minősége között. Ezt az ugor kori lovaséletet bizonyítják *ló*, *nyereg*, *ostor*, *fék*, *kengyel* szavaink, a *gyermekló*, *lófi*, a *lóra elleni* (ülni), *másodfű ló*, *harmadfű ló* kifejezések, amely utób-

biak a ló korára vonatkoznak. Mészöly tanulmánya széles körű vitát kavart fel. Hozzászóltak olyan kitűnő tudósok, mint Munkácsi Bernát és Zichy István, de a legélesebb hangon Bátky vitatkozott Mészöly eredményeivel.

Mindenekelőtt rámutatott arra, hogy a vita lényegében a kis- és nagyméretű lótenyésztés körül folyik. A terminológiák bizonyító ereje éppen úgy kétséges, mint a vogul hősénekek lóra vonatkozó közlése. A vogul lóáldozatot sem lehet a bizonyítékok közé sorolni, mert az tatár eredetű. Bátky szerint a *nyereg*, *ostor*, *kengyel*, *fék* szavak közel kétezer évvel ezelőtti jelentését tárgytörténeti szempont-

ból nem ismerjük. A szavakat fenn-
tarthatta egy szerényebb békés ló-
tartás is. Különösen, ha tekintetbe
veszünk olyan megfigyeléseket,
mint amilyen Munkácsié a múlt
század végén, aki azt írja, hogy a
déli voguloknál sem tapasztalható
különös gyakorlottság a lóval való
bánásmódban. A vogulok és osz-
tyákok nagy lovas múltja nem
igazolható. Noha feltételezhető kö-
rükben valamiféle megszakítatlan
lótartás. Ez azonban gazdasági éle-
tüket nem jellemzi. Viszont két-
ségtelen, hogy ló tartásukon az
újabb kori török hatás kimutatha-
tó. Bátky szerint a *kengyel* ősi
eredetének tárgyi nehézségei van-
nak, s a szó származtatását újból

meg kellene vizsgálni. A későbbi nyelvészeti eredmények is Bátky felfogása felé hajlanak, amennyiben a *kengyel* vitatott eredetű szó, s történeti okokból sem sorolható az ugor kori lótartást igazoló szavaink közé. A *fék* az ugor kori nagy lótartást illetően óvatosságra int, mert az ugor alapalak csak a déli ugor nyelvjárásokban volt meg. A *nyereg* és az *ostor* ugor kori tárgyi tartalma is meglehetősen bizonytalan. A *ló* terminológia az ugor nyelvekben valószínűleg kaukázusi, indoeurópai vagy török jövevényszó, ami a kérdést tovább bonyolítja s felveti azt a problémát, hogy a szavakkal milyen lótartást vehetett át az ugorság, ill.

annak valamelyik ága. Mindezek Bátky kétségeit, szerényebb megfogalmazását mindenesetre megerősítik. A vita során Bátky felhívja a figyelmet a vogul és osztyák etnikum kérdésére is. Feltételezi, hogy a vogulok és osztyákok ősei nem voltak finnugorok, amint antropológiailag nem is azok. A finnugor nyelvet csak átvették. Ezzel a gondolatával (amely előtte másoknál is felbukkan) utat tör Wolfgang Steinitznek és V. N. Csernyecovnak az obi-ugorok etnogenézisére vonatkozó megállapításaihoz. A német nyelvész és a szovjet etnográfus-régész szerint az obi-ugorok két etnikai elemből alakultak ki: egy déli ugor és egy

északi paleoszibériai jellegű csoportból, amely az Urál és az Irtis között már a neolitikumban feltűnik. Az obi-ugorok kultúrájának mai legrégebbi rétege (népművészet, medvekultusz) inkább paleoszibériai, mint „ugor”. Felmerült az a gondolat is, hogy a vogulok és osztyákok a magyarok őseitől vették át a finnugor nyelvet. Ezek után a kutatóknak újból nyeregbe kell vetniük magukat, hogy tisztázzák a magyar lovasélet ősiségét.

Bátky foglalkozott az ugorok juhászatával is. Munkácsi ugyanis azt írja, hogy a magyarok önálló népi életének már kezdő korszakában társadalmi tagoltságot kell

feltételezni s a halászok, vadászok mellett — mivel a *juh* neve egyező a finnugor nyelvekben — voltak juhászok is. Bátky szerint ennek a merész feltételezésnek nincs alapja. Az újabb etimológiai vizsgálatok nem is igazolják a *juh* finnugor eredetét.

Kutatóink a finnugor, ugor műveltségi hagyaték rekonstruálásánál nagyon ingoványos talajon járnak. A tárgyak, szokások, intézmények története nem mindig párhuzamos mai terminológiájuk történetével. Annak, aki a fentiekhez hasonló néprajzi problémák tisztázásához nyúl, figyelembe kell vennie K. Vilkuna finn etnográfus figyelmeztetését: „A finnu-

gor néprajz a finnugor nyelvtudomány párhuzamos jelenségeként keletkezett. Az volt tehát a kiindulópont, hogy ha van ősi nyelvi rokonság, akkor kell lenni ősi műveltségi rokonságnak is. De rá kell mutatnom arra az alapvető körülményre, hogy a műveltségi jelenségek regionálisak, területiek, olyan jelenségek, amelyeknek elterjedési határa ritkán felel meg a nyelvi határoknak. Ehelyett az elterjedés fontos határait földrajzi okok, közlekedési utak, vallások és politikai határok szabják meg. Ugyanezek a korlátok nem érintik a nyelvet... A néprajzi jelenségek, amelyek az emberek mindennapi tevékenységéhez, gazdálko-

dásához és szociális létéhez kapcsolódnak, igen nagy mértékben függenek a környezettől és a helyi történeti adottságoktól. Minthogy finnugor nyelven beszélő népek oly szétszórtaan élnek, egymástól távol és más-más földrajzi adottságok közepette, már önmagában ez a körülmény is kétséget ébreszt az iránt, hogy valami önálló és éppen finnugor műveltségi rokonság feltételezhető-e, s ha feltételezhető, az élet primitívebb és egyúttal alsóbb rétegéhez tartozhat, melynek elterjedése viszont nem korlátozódik kizárólag a finnugor népekre.” — Még azt is lerögzíti Vilkuna, hogy „talán szégyenkezés nélkül bevallhat-

nánk végre, hogy egyetlen finn népi műveltségi jelenségnek, tárgynak vagy dolognak, szokásnak vagy néphiedelemnek sem történetét, sem eredetét nem tisztázhatjuk, ha csupán finnugor perspektívában vizsgáljuk” (Műveltség és Hagyomány VI. 1964.).

Mindezek Bátky kételkedéseit, kritikai fenntartásait éppen úgy megerősítik, mint ahogyan óvatosságra intik mindazokat, akik más területen keresik az obi-ugorokkal való évezredek előtti műveltségi kapcsolatokat.

Bátky még néhány könyvismeretetésében és szómagyarázatában jelzi a pásztorkodás iránti érdeklődését. F. Flornak a rénszarvasnomádiz-

musról írt tanulmányából kiemeli, hogy a voguloknál és osztyákoknál a rendszeres szelíd réntartás alig 500—600 éves (Kai Donner nézete), de a rénnel természetesen már korábban is megbarátkozhattak. Ehhez mindjárt hozzáteszi, hogy ennek nyelvi emléke maradt meg a magyar *üsző* szóban, amely az obi-ugoroknál rénborjút jelent. Flor szerint a réntartás protoszamojéd eredetű, s őshazája a dél-szibériai Szaján hegység eltörökösödött szamojéd népei között keresendő.

A pásztorkodást érintő néhány szómagyarázata során többek között azt bizonyítja, hogy a vajköpülők német földről kerültek el

hozzánk. A vajkészítést nálunk is, mint Közép-Ázsiában, a Balkánon és a Kaukázusban rázással végezték. Göcsejben ma is *rázásnak* mondják a köpülést.

Aki nem a néprajztudomány peremén áll, hanem belülről figyeli a munkamódok és tárgyak alakulását, tudja, hogy egy-egy ilyen megállapítás mennyire bonyolult műveltségi mozgalmakat takar.

ÖSSZEFOGLALÓ MUNKÁI.
KAPCSOLAT AZ AKADÉMIAVAL

Bátky Zsigmond tudományos tevékenységének kezdetén összefoglaló munkákkal jelzi ismereteit, tájékozottságát, széles körű érdeklődését. Már 1905-ben megjelent *Magyarország néprajza* c. tanulmánya a György Aladár szerkesztette *A föld és népei* c. sorozat ötödik kötetében. Ez az úttörő írása teljesen feledésbe merült, éppen úgy, mint annak 1918-ban napvilágot látott, de némiképpen átdolgozott változata. Ez utóbbi egyik része annak a földrajzi jellegű összefoglaló kötetnek (*A magyar szent ko-*

rona országainak leírása), amelyet Lóczy Lajos szerkesztett. A két tanulmány summája Bátky angol, majd olasz nyelven megjelent, értékes képanyaggal kiegészített tájékoztatása a magyarság néprajzáról (*Condizioni etnografiche dell'Ungheria*. Róma, 1929.).

E tanulmányai magas szintű kezdeményezések nemcsak a magyar etnikai csoportok és nemzeti ségeink néprajzi sajátságainak felvázolására, hanem a magyar néprajz összefoglaló bemutatására is. A tanulmányokból kiviláglik, hogy mennyire jól ismeri a szlovákok, szerbek, horvátok, németek, románok néprajzát is.

Az etnikumkutatás modern elvei és módszerei bontakoznak ki a tanulmányokból. Bátky tekintetbe veszi a Kárpát-medence őslakosságát, a magyarság és a nemzetiségek le- és betelepülését, hazánk földjének településtörténetét, s mindezekre alapozza a népi műveltség bemutatását. Hangsúlyozza a honfoglalás idején a Kárpát-medencében talált avarok szerepét, a visszamaradt és keresztény hitre tért oszmán-törökök beolvadását. Statisztikai, demográfiai adatokat közöl a magyarságról, nemzetiségeinkről s ezek földrajzi elhelyezkedéséről. (Bátky a nemzetiségi demográfia és statisztika kitűnő szakértője is, amiről néprajzi tér-

képei tanúskodnak.) Összeveti a vallási megoszlást a nemzetiségi viszonyokkal. Meglátja, hogy a katolicizmus „óriási egyházi vagyonyánál fogva nagy befolyással van állami életünkre”, s bíráló szavakkal illeti a nemzetiségi közigazgatási politikát. A magyar etnikai csoportok és nemzetiségek bemutatása során kitér az antropológiai tulajdonságokra, s azok révén is jellemez, de nemcsak osteológiai, kraniológiai értelemben. Figyelembe veszi a testtartást, a járást, az öregedésre, a lágy részek alakulására való hajlamot, a munkának a testalkatra gyakorolt hatását. Észreveszi, hogy a magyar népnyelv testtartásra és termetre vonatkozó

szókincse meglepően gazdag. Felveti a földrajzi környezet és a testalkat közötti kapcsolatok kérdését, az ökológiai viszonyok problémáját. A székelyek antropológiai alkata kétségtől a hegyvidék befolyását mutatja. „Magyar típus igenis van, de nem egyféle...” — mondja. Igyekszik rámutatni a szépségideálra is. Bátty mindkét tanulmányában hangsúlyozza a néplélektani kutatások jelentőségét s ennek nyomán foglalkozik a gondolkodásmóddal, a lelki „fogékonysággal”, az esztétikai érzéssel. Nemcsak gazdálkodása, építkezése, viselete nyomán mutatja be az embert és közösséget. Figyelme kiterjed a maga-

tartásra, a belső szándék érzékeltetésére. Nyilvánvaló, hogy jellemzéseiben szubjektív elemek is meghúzódnak, de ugyanakkor a népet kitűnő ismeretéről, sokoldalú módszertani törekvéséről tanúskodnak. Ki kell emelnünk a magyar paraszt munkakészségéről, barátkozó hajlamáról, humoráról, értelmes beszédjéről írt véleményét. Felhívja a figyelmet a paraszti magatartásban jelentkező szangvinikus és flegmatikus vonásokra. A magyar paraszt jelleme nem ismeri a csúszó-mászó hízelgést, az alattomossgot, a haragtartást. Ellenben nyugodt, komoly, férfias, de nem gőgös. Őszinte és nem zárkózott. Természetében van

a vigadozás, aminek egyik megnyilvánulása a messzi múltba nyúló áldomástartás. Kissé nyakas. Egyakaratra nehezen bírható, s ennek kárát is látta nemzeti életében. A munka évi ritmusa szerint változik a pihenésre igénybe vehető ideje. Bátky az ilyen jellemzéseinél túlságosan is általánosít, noha az etnikai csoportoknál jelentkező különbségekre is utal. Törekvéseinek az értékét ez azonban nem csorbítja. Különösen akkor nem, amikor a modern etnológus szemével veszi észre, hogy a nagycsalád- és nemzetségszervezet a települések képét és a határbeli földek, a birtoktestek eloszlását is befolyásolja. Számtalanszor szól a

nemzetiségektől kapott kultúrjavokról. Ezek főleg a szokások területére tartoznak (betlehemjárás, alakoskodások), de ugyanakkor aláhúzza ősi hagyományainkat (regölés, subák, szűrők) és a nemzetiiségek felé közvetített kultúrjavaink sokaságát. Tanulmányának egyik figyelmet keltő része a népviselet bemutatása, amelyen az a gondolat vonul végig, hogy a viselet — amely „Oroszország után a leggazdagabb Európában” — miképpen tükrözi vissza a népi jellemet, egy-egy vidék vagy etnikai csoport sajátosságait. Az etnikai tulajdonságok kifejezője a nyelv is.

Ezek után a nagyobb földrajzi tájak szerint mutatja be az egyes

etnikai csoportokat s nemzetiségeinket. Szól a palócokról, jászokról, kunokról, őrségekről, ormánságiakról, sárköziekről stb. Természetesen a legtöbbször csak néhány mondattal jellemezhet, de megállapításai mindig találóak s főleg további kutatásra serkentők. Nem lehet feladatunk etnikai jellemzéseit részletesen bemutatni. Ezért csak a székelyekről írottakról idézünk néhány sort. A székelyek „zárkózottabbak, mint a magyarok, székely voltukra rátartók, nyakasok . . . , de rendkívül élelmesek, vállalkozók és vitézek. Míg a magyarban alig-alig csillan valamelyes kereskedő hajlam, a székely mindig és mindennel kész

kereskedni. A szőnyeget, hímzést áruló szegény harisnyás székel manapság már éppoly ismert alak kezd lenni az országban, mint a gyolcsos tót. Még üveges is akad közöttük Romániában. Ide különösen nagy számban húzódnak ki kézműveseknek és kocsisoknak . . . A háziipar mindenféle nemét nagy mértékben és ritka ügyességgel folytatják . . . Fehérnépe — mely a magyartól eltérően a mezei munkákban is erősen részt vesz — a kenderrel szeret bánni. A férfinak a fa az, ami az asszonynak a kender. Roppant ügyesen bánnak a fával, s amint az asszonyok a vásznat, ők a fát hímezik ki cifra, sajátos, magyaros fölfogású orna-

mentikával. Nincs az a fából csinált bútoruk vagy szerszámuk, amit tele ne hímeznének . . . Viselkedésük és táplálkozásuk szegényebb, mint a magyaroké, ellenben népköltészetük, nótájuk, táncuk, népeletük gazdagabb.”

A gyakorlati muzeológiai feladatok tették szükségessé Bátky *Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére* c. könyvének (Budapest, 1906.) megjelenését. A magyar néprajz első kézikönyve ez a munka, amely úgy jött létre, hogy a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége még 1902-ben megbízta Jankó Jánost, a Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának néhai vezetőjét, hogy az alaku-

lóban levő vidéki néprajzi múzeumok számára olyan útmutatót írjon, amelyben a szerzők felvilágosítást találnak arra, milyen tárgyak kerüljenek a múzeumba, mit és hogyan kell gyűjteniük. Jankó korai halála miatt a terv nem valósulhatott meg. A munka megírása Bátky Zsigmondra hárult.

A könyvben az egyes néprajzi területek tárgyi anyagát mutatja be, s azokhoz rövid leírást, összehasonlító megjegyzést fűz. A tárgyak az akkori Néprajzi Tár jellegzetes magyar és nemzetiségi darabjai s így Bátky munkája — mint maga is mondja — „többé-kevésbé hazánk tárgyi néprajzának vázlatos képét nyújtja”. Már említ-

tettem, hogy a munka bevezetője Bátky általános néprajzi ismereteinek gazdag tárháza s bővelkedik elméleti fejtegetésekben. Itt csak azt emelem ki, hogy Bátky nem lát határvonalat a tárgyi és szellemi néprajz között. Szerinte az anyagi és szellemi kultúrát nem lehet egymástól elválasztani. Erre később is kitér, mondván, hogy a kettő szerves kapcsolatban, kölcsönhatásban áll egymással, s a tárgyi néprajznak együtt kell dolgoznia a folklórral. Ezért kapnak a munkában helyet a népszokások tárgyai. Bátky modern muzeológiai szemléletére jellemző, hogy a magyarországi néprajzi gyűjtemények feladatát abban látja, hogy

hazánk különböző népeinek és társadalmi rétegeinek kultúráját a jelenből, de amennyire lehetséges a múltból is bemutassa. Hangsúlyozza könyvében és későbbi tanulmányaiban is, hogy a népi műveltség és a felsőbb társadalmi osztályok műveltsége között határvonalat húzni lehetetlen, éppen úgy, mint a régészet és a néprajz vizsgáلتa tárgyak között sem, s ezt a néprajzi gyűjtemények szervezésénél figyelembe kell venni. Az egyszerűbb vagy díszesebb néprajzi objektumok a népi-nemzeti műveltség tartozékai, történelmünk részei. Értéküket valójában csak akkor ismerjük fel, ha már eltűntek. Napjaink tudomány-

politikájának is szól az a figyelmeztetése, hogy társadalmi fejlődésünk parancsolólag követeli az eddig kevésre méltatott néppel a minden viszonylatban való foglalkozást. Az országos jellegű gyűjteményekkel szemben a vidéki múzeumi gyűjtemények önálló kis kultúrvilágot reprezentálnak, s fontos feladatuk, hogy a szülőföld szeretetére neveljenek. Súlyt helyez az egyszerű munkaeszközök gyűjtésére, múzeumi elhelyezésének fontosságára. Még a szakemberek is idegenkednek egy-egy nagyobb tárgy, pl. faeke múzeumba való bevitelétől. Ugyanakkor ha egy Árpád-kori faekét találnának, nagy örömmel helyeznék el a

néprajzi vagy régészeti gyűjteménybe. A közvélemény a halott, rég a földbe temetkezett és etnikumunktól idegen népek iránt fogékonyabb, mint saját népünk hagyományai, mai életformája iránt. A könyvben tanácsot nyújt a múzeumi tárgyak helyi felkutatására, preparálására, megőrzésére, leltározására. A terepen dolgozó etnográfus a lehetőségek szerint végezzen antropológiai megfigyeléseket is. Nagy szolgálatot tehet a folklórnak, a nyelvtudománynak a fonográf használatával. Részletesen szól arról, hogy a társadalom különböző tagjai, főleg a diákok, falusi értelmiségiek miképpen segíthetik a néprajzot. Az utóbbiak

nemcsak adatokat szolgáltathatnak, hanem monográfikus leírásokat is készíthetnek. Sürgeti, hogy a Magyar Néprajzi Társaság tűzzön ki pályázatokat és társadalmilag is segítse a néprajzi gyűjtőmunkát. Mindezek olyan gondolatok, amelyek megvalósításához csak az utóbbi évtizedekben jutottunk el.

Az elméleti és gyakorlati fejtegetések után rövid összefoglalást nyújt a földművelés, állattartás, halászat, vadászat, szövés-fonás, kismesterségek, a népviselet, a női kézimunkák, szokások, gyermekjátékok, a népzene néprajzáról. Ismerteti az idevonatkozó magyar kutatások eredményeit. Hangsú-

lyozza az egyes tárgyak őstörténeti vonatkozását éppen úgy, mint a környező népekkel való kapcsolatot. Többször utal arra, hogy a néprajzi anyag a nép történetének szerves része. Az egyszerű eszközök vizsgálata során nemzeti múltunkba éppen úgy betekinthetünk, mint a prehisztorikus Európa homályába. A fejlődést tartja szem előtt, s arra tanít, hogy a tárgyak különböző formája eltérő kultúr-szinteket jelez. „Milyen hosszú az út — írja — a bakokon álló festetlen, gyalulatlan deszkákból összevert rutén vagy sokác ágy s a festett díszben pompázó alföldi tornyos nyoszolya között.” Sürgeti számtalan munkaeszköz rész-

letes tárgyi és nyelvi feldolgozását. Herman Ottóhoz csatlakozva hirdeti, hogy népművészetünk keretében századok óta önállóvá alakult pásztorművészetünk is van, mely bár több forrásból táplálkozott, mindig magán viseli a pásztorelet bélyegét. A törzsökös magyar pásztorvilág az Alföldön, a Bükkben, Mátrában, Bakonyban, Zala—Somogy tölgyeseiben alakult ki. Mindegyik vidéknek megvan a maga sajátos pásztorművészete. Erdély magyar pásztorkodása sokkal szegényesebb. Ott e téren a románok vezetnek s pásztorkodásuk telítve van balkáni elemekkel. Az egyes tárgyakhoz fűzött összehasonlító megjegyzései

révén nemcsak azok funkciójára, magyar jellegzetességére, hanem a közép-európai kultúrában való helyzetére is fény derül. Ő az első, aki észrevette a „spanyolozással” (pecsétviasztöméssel) készült dunántúli tükrösök, sótartók nyugati analógiáit, s így feltételezhetjük ennek a technikának a merinó juh hazai tenyésztésével való kapcsolát. Ugyanis a merinó juhval spanyol, német, morva juhászok is elkerültek a Dunántúlra. Bátky látja a parasztbútoroknak a történeti stílusokkal való kapcsolatát. Megfigyelése szerint a népi bútorok sorában XV—XVI. századi formákra akadunk. A székek, asztalok, ládák reneszánsz és barokk hagyo-

mányokat őriznek. Fejlett bútortechnikánkra jellemző, hogy a komáromi festett ládák dunai úton a Balkánra is elkerültek. Mindezek, valamint a bölcsőformákhoz, a konyha, a kendermunka, a kismesterségek eszközeihez, a viselethez, a népszokások tárgyaihoz írt bevezető sorai és összehasonlító megjegyzései néprajzi kézikönyvvé avatják ezt az eredetileg muzeológiai célokra készült munkát. Még a naptárakról, csíziókról, verseskönyvekről sem felejtkeznek el — jelezve, hogy a folklór peremvidékére is kiterjed a figyelve, s a folklórnak is látja muzeológiai jelentőségét. Egyik vitacikkében ki is fejt, hogy a folklór-kéziratoknak

a múzeumi gyűjteményekben van a helye.

Ha *Útmutatóját* kiegészítjük mindazzal, amit múzeumi vezetőkönyvében (*Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi gyűjteményeiben*. Budapest, 1929.) megírt, a magyar népi kultúra történeti távlatokat nyújtó, sokszínű freskója áll előttünk.

Bátkynak irányító szerepe van *A magyarság néprajza* munkálataiban. A szintézis három terjedelmes fejezete kerül ki tolla alól. A fejezetek (táplálkozás, építkezés, mesterkedés) módszerükkel, felfogásukkal, történeti távlatokat fesszegető megállapításaikkal, de ugyanakkor kételkedéseikkel is ki-

emelkednek a többi fejezet sorából. Ezek az összefoglaló fejezetek akkor jelentek meg (1933), amikor már megírta úttörő tanulmányait, s azok eredményei természetesen visszatükröződnek szintéziseiben.

A táplálkozásról írt összefoglalása nemcsak az ételeket, fűszereket, italokat mutatja be, hanem a növényi és állati nyersanyag feldolgozásának, eltartásának eszközeit és módjait, a tűzhelyszerszámokat, valamint az étrendet és azokat a patriarchális szokásokat, amelyek a ház- és vagyonközösségben élő parasztsaládokban az étkezés menetét, formáját, az ünnepek és munkanapok étkezését jellemzik. Felhívja a figyelmet a különböző

társadalmi rétegek étkezése közötti különbségekre, a szegénység körében fennmaradt archaikumokra. Míg a nyersanyagok feldolgozásának, az ételkészítésnek az eszközei szoros kapcsolatban vannak a szláv és román népek eszközeivel, addig parasztságunk konyhaművészete kettőben különbözik a szomszéd népekétől: az ételek ízletességében és az elkészítési mód sokféleségében. Ezért írhatta 1685-ben E. Brown angol utazó, hogy a magyar kenyérnek nincs párja Európában. Míg szomszédaink jóformán csak a burgonyával kevert rozslisztból készült galuskáig vittek, nálunk a búzalisztból gyúrt vagdalt laskák uralkodnak zsírozva

és sokféle ízes anyaggal fűszerezve. Tojással gyúrt számtalan levestész-
táinknak pedig nincs párja. Megle-
pő, hogy a magánéletében is rend-
kívül szerény Bátky mint valami
nemzetközileg elismert gasztronó-
mus lát bele a paraszti konyha
művészetébe, az ételek értékrend-
jébe.

Az építkezési fejezetben ő rend-
szerezi először falu- és udvarformá-
inkat, s kialakulásukat gazdasági,
társadalmi és történeti szempont-
ból is magyarázza. Rámutat pl. a
göcseji, alsó-őrségi *szerek* (egymás-
tól távolabb álló, szántófölddel kö-
rülvelt házcsoportok) és a nagy-
családok, nemzetségek közötti kap-
csolatokra. A *szereket* eredetileg

rokoncsaládok lakták s irtványokon létesültek éppen úgy, mint a szlovéneknél. A székelyek zárt falvakban telepedtek le, amire a székely falunevekben gyakori *-falva* is utal. Az Alföldön, elsősorban a kunok megszállta területeken, a falunevekben a *-szállás* nomád telelőhelyre utal. Nagy súlyt helyez a kezdetleges hajlékokra, az építőanyagra, a tetőszerkezetre, a ház belső tagozódására. Itt-ott módosít korábbi megállapításain, csiszolja azokat. Mindezzel azonban koncepcióján nem változtat. Kifejti, hogy a csűrök, pajták a közép-európai gazdálkodás irányába, a jószágtartó ólak pedig kelet felé jelzik az utat. „A magyar paraszt-

ház — írja — éppen olyan közvetlen tartozéka népünknek, mint nyelve, dala vagy szokása. Benne is népi egyénisége fejeződik ki . . . Különbség azért a kettő között mégis van, mert a tárgyi javak idők folyamán sokkal inkább alá vannak vetve idegen hatásnak, mint a szellemiek.”

Az alkalmi mesterkedés, a háziipari és kisipari jellegű tevékenység sokrétűségét is kitűnően foglalta össze. Elmondja, hogy a pásztorok és földművesek kezéből kikerülő holmik lényegesen különböznek egymástól. A fából készült tárgyak inkább közép- és dél-európai jellegűek. Míg a bőrfeldolgozás terén honfoglalás előtti hagyo-

mányok maradtak fenn. Évezre-
des munkatechnikát őriznek a fa-
kéreg edények, s ősi mesterségbeli
tapasztalat maradványa a mozsár-
félék égetéssel való kidolgozása.
Fennmaradt parasztságunk kezén
a római korból származó gyors-
forgó-eszterga különböző típusa,
amely megkönnyíti a piacra való
termelést (orsók, tálak, kanalak
stb.). A paraszti faragószínekbe a
céhekben dolgozó mesterek sok-
féle szerszáma is leszivárgott, s ez
lehetővé tette a háziiparszerű bar-
kácsolás fellendülését, amelyhez
hozzájárultak az ökológiai körülmények is. Több gazdaságtársadalmi jelenség rögzítése olvasható az összefoglalásban. Az erdélyi, gö-

möri fazekasság ismertetése során írja Bátky, hogy „a fazekasság háziipar jellege mellett szól az is, hogy ősidők óta meglehetősen lenézett, piszkos mesterség és művelői, márcsak ezért is, éppúgy kasztokba, csoportokba verődve kénytelenek a falu szélén meghúzódni, akárcsak a kovácsok vagy a vályogvető és tapasztó cigányok. A fazekasok e hagyományos elkülönülésének köszönhető, hogy a mesterség technikában, formában egyaránt aránylag igen sok ősi elemet őrzött meg.” Már a XI. század elejéről ismerünk falut, amelyben gölöncsér jobbágyok lakhattak. Mindaz, amit Bátky a kendermunkáról és szerszámairól elmond,

őstörténetünk, későbbi műveltségi kapcsolataink s a munkamegosztással járó társadalomnéprajzi tanulságok gazdag tárháza. Ez a fejezet mintegy előhangja s inspirálója Szolnoky Lajos későbbi igen jelentős könyvének (*Alakuló munkaeszközök*, Budapest, 1972).

1929-ben alakult meg a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Bizottsága, amelyben Bátky Zsigmond igen aktívan vett részt. Egyik szerkesztője az akadémia égisze alatt megjelenő *Monumenta Hungariae Ethnologica, A. Ethnographica* c. sorozatnak, amelyből sajnos csak két szám jelent meg: Viski Károly mutatta be a tiszafüredi cserépedényeket, Madarassy László

a dunántúli tükrösöket. Bizonyára a Néprajzi Bizottságban szerzett tapasztalatai is serkentették, hogy 1933-ban az Ethnographiában megírja *Tárgyi néprajzi feladataink és akadémiánk* c. tanulmányát. Ebben meglepő világosan és határozottan mutat rá azokra a néprajzi tennivalókra, amelyek csak akadémiai támogatással valósulhatnak meg. De mielőtt a feladatokat vázolná, javaslatait megtenné, nagyvonalú áttekintést nyújt a néprajzi gondolkodás akkori irányvonalairól, a Herman Ottó munkásságával meginduló magyar néprajztudomány kibontakozásáról. Herman Ottó azzal, hogy ritka leleményességgel mutatta be a ha-

lászok szerszámjárását, az eszközök keleti kapcsolatait és európai, gyakran prehisztorikus megfelelőit, nemcsak mécsvilágot, de fénycsóvát is gyűjtött „a magyar tárgyi néprajz eladdig sötétlő területén”. Herman Ottó tevékenysége óta a múzeumokban tekintélyes anyag halmozódott fel, mégsem tudjuk tárgyi javainkat megfelelő történeti perspektívába állítani. A gyűjtés nem rendszeres és módszeres. Ezért sürgeti Bátky, hogy akadémiai támogatással induljanak meg a magyar néprajzi atlasz munkálatai. Lássuk a szellemi és tárgyi jelenségek földrajzi elterjedését, amely révén a kultúra dinamikáját ismerhetjük meg. De

emellett szükség lenne a tárgyak szótárára, néprajzi lexikonára is. Elsőrendű feladat „életformáikkal egyetemben” a háztípusok, bútór- és szekérformák, ételek országosan áttekintő tanulmányozása és monografikus feldolgozása. Az ilyen — a nép alkotó és mozgató erőit is vizsgáló — kultúrmorfológiai jellegű kutatás szolgálatot tenne az akadémia által hivatalosan gondozott nemzeti tudományoknak, a nyelvészetnek, régészetnek és őstörténetnek. A tárgyi monográfiák mellett tájak, kisebb népcsoportok néprajzi feldolgozását is meg kellene oldani. Felveti azután a magyar néprajzi bibliográfiának, a tárgyi néprajz kézi-

könyvének kiadását, amely oktató és munkára nevelő célzattal is összefoglalná az eredményeket, s rávilágítana a hézagokra, a tenni-valókra. Az egyetemi oktatásra gondolva (ekkor már Györffy I. előad az egyetemen) sürgeti, hogy a magyar néprajznak elsősorban módszeresen képzett munkásokra van szüksége. Meg kell szüntetni a külterjes néprajzi tevékenységet, amit egy néptanulmányi kutatóközpont létesítésével lehetne elérni. Mindezekkel az Akadémia Néprajzi Bizottságának kell foglalkozni, ill. mindezeket az Akadémiának megoldani.

Bátky körültekintő javaslatai 1933-ban hangzanak el, és évtize-

dek múlva sem évültek el. Ma is serkentőleg hatnak. Éppen napjainkban valósulnak meg a Magyar Tudományos Akadémia keretében és támogatásával (néprajzi atlasz, lexikon, bibliográfia, tárgyi monográfiák stb.). Mindez Bátky kiemelkedő tudósi egyéniségének, széles látókörének, akadémikus szellemének bizonyítéka.

Tudománytörténeti szempontból meg kell említenünk, hogy a Magyar Tudományos Akadémia égisze alatt már az 1910-es évek végén elkészült a „magyar néptudomány fundamentumainak” terve. Ennek a nagyszabású 31 kötetes vállalkozásnak Sebestyén Gyula a mozgatója. A terv már csak mé-

retei miatt sem valósulhatott meg. A kötetek szerzői között említi a terv Bátky Zsigmondot is, akire a magyar földművelés és a népi építkezés néprajzának megírása hárult volna (Ethnographia 1944.).

Bátky írásai munkára, tudományos gondolkodásra, új feladatok megoldására serkentenek. Szinte minden mondata további kutatásra váró problémákat tár elénk. Írásai töprengések és útbaigazítások. Éppen ezért a felderített összefüggések és megállapítások mellett lényegesek azok az utak, amelyeket megnyit előttünk, amelyek új kutatási területekre vezetnek. Munkáiból láthatjuk, mint küzd a rendelkezésére álló, gyakran morzsákként összehordott néprajzi anyaggal, hogy abból népi kultúránk

történetéről értékes megállapításokat csiholjon elő. Gondoljunk csak A. Hämäläinen egyik munkájáról írt ismertetésére, amelynek során nemcsak a méhészkedés területén való jártasságáról tesz bizonyosságot, hanem arról is beszél, hogy milyen fontos volna ennek az ősfoglalkozási águnknak monografikus feldolgoása. Ő veti fel, hogy a magyar cifraszűr könyvet érdemelné. Házbúvárlatai során eredményeinél is fontosabbnak tartja a munkára való ösztönzést, az anyaggyűjtést. Egyik tanulmányát ezekkel a szavakkal fejezi be: „a magyar ház belső életének búvárlása s közben elsősorban a tűzhelyeké, a magyar tárgyi népkul-

túrakutatás legigazibb hivatása és annak, a hozzátapadó nyelvi anyaggal együtt leggyümölcsözőbb terméke”. Munkára serkentő szavainak gyakran ad széles etnológiai távlatot. Hangsúlyozza, hogy a kérdések tisztázása nálunk, ahol „idők folyamán annyiféle nép és műveltség találkozott, illetve keveredett, tehát a tárgyi kultúrában is sokféle, sokszor érthetetlen és kevert forma jött létre, fölötte nehéz”. Nyilvánvaló, hogy az ilyen és hasonló ösztönzései nyomán indult meg az 1930-as évek elején a magyar lakóházkutatás, s Vajkai Aurél, Gönyey Sándor, Viski Károly, Seemayer Vilmos, Vargha László és mások értékes ta-

nulmányokat tettek le a néprajzasztalára. Bátky inspiráló kérdésfelvetései tükröződnek Cs. Sebestyén Károly különböző háztanulmányaiban.

Tanításait, útbaigazításait, gyakran éles kritikáit évtizedekre kiható tanulsággal hallgatta az 1930-as évek elején a Néprajzi Múzeumban dolgozó fiatal nemzedék. Legendás hírük volt szeminárium-szerű megbeszéléseinek, amelyeken éppen úgy szóba került a magyar eke, a székely ház problémája, mint a néprajz valamelyik elméleti kérdése. 1938-ban svédországi tartózkodásom idején Stockholmba írt leveleiből idézek: „Én — sajnos — úgy nézem, hogy a

néprajz nálunk nem fölfelé, hanem lefelé megy, vagy legalábbis stagnál. Nincs megfelelő utánpótlás és modern nevelés. A »levegő« valahogyan nem kedvező. A múzeumba csak néha nézek át [ekkor már nyugdíjas volt]. Nincs aki vel szót váltsak, gondolatokat kapjak. Azt inkább mindenki tőlem várja. Én persze adnék, ha tudnék, de igazi komoly kérdést nem hoznak szőnyegre. A folyóiratok színvonalával nem vagyok megelégedve. Tessék tehát jól kihasználni az időt s új szellemet hozni haza!” Majd a Néprajzi Múzeum fiataljaira célozva így ír: „Az ifjúság (Edit, Márkus, Gertrud, Nemeskéri) kérésére az igazgató úr

[Bartucz Lajosról van szó] felkért, hogy hetenként egy délelőtt tart-
sak velük »beszélgetéseket«. Eddig
csak kettőt tarthattunk s azt mond-
ják — persze túlozva —, hogy rend-
kívül tanulságosak voltak. Ez ám
örvendetes is, szomorú is. Mert
nagy az elesettség! A múzeumi
levegő meg sok tekintetben ki-
fogásolható. De a zászlót nem sza-
bad cserben hagyni.” Egy más
alkalommal arról ad hírt, hogy
az „egyik beszélgetésen” Márkus
Mihály ismerteti a tűzikutyákról,
a magyar házról írt tanulmányait,
s azokat ő maga is bírálja, rámu-
tat hibáikra, mert „ez a tárgyila-
gosság!”. Meglepő mélységben is-
merte Bastian, Ratzel, Preuss és

mások elméleteit, s ezekről — magyar és közép-európai példákkal kiegészítve — órákon át tudott beszélni. Figyelmeztetett a francia emberföldrajz módszerére. Különösen sok tanulsággal járt Bátkynak Adolf Bach *Deutsche Volkskunde*járól tartott beszámolója, többszöri elmélkedése, amelyre heteken át készült. A „beszélgetés”-hez elkészített kb. 30 oldalnyi jegyzetét ma is őrzöm. A beszélgetéseken állandóan szóvá tette a magas szintű nyelvismeret fontosságát. „Tanító lélek és alkat volt” — írja róla Marót Károly.

Az ifjú etnográfusnemzedék többször tanújelét adta iránta való hálájának. Kitűnő tanítómesterére

halála után is a legnagyobb tisztelettel emlékezik. Erre utal az is, hogy a folklorista Honti János egyik tanulmányát (*Gondolatok a néprajzról, Az Ország Útja, 1942*) Bátky Zsigmond emlékének ajánlja, s hasonlóan tette ezt Vajkai Aurél *Veszprém megye népi építkezése* (Néprajzi Értesítő 1940) c. tanulmányával.

De Bátky nemcsak múzeumi, egyetemi és akadémiai szinten látta a néprajz jelentőségét. Nagy szerepet szánt a néprajznak a középiskolában is. Többször szóvá tette, hogy nem elég azt tudni, hogy hol laknak a magyar népi és nemzetiségi csoportok. Műveltségükkel, hagyományaikkal is meg kell

ismertetni a tanulóifjúságot, s erre a földrajz és más tárgyak nem nyújtanak elegendő lehetőséget. A Sopron vidéki avar, besenyő és magyar településekre hivatkozva mondja, hogy ezt kell elsősorban tanítani iskoláinkban, s csak aztán azt, hogy deflációs-e a Kisalföld, meg milyen kőzetből áll a Lajta hegység.

Bátky kimagasló nevelő és tudósi tulajdonságait külső intézmények, személyek is észrevették. Az 1920-as évek végén Milleker Rezső geográfus professzor fáradozott azon, hogy katedrát kapjon a debreceni egyetemen. Bátky azonban még a szándékot is szerényen elhárította, s egyengette

annak az útját, hogy Viski Károly Debrecenben legalább előadói megbízást kapjon. A trianoni békétárgyalások anyagának előkészítése során Bátky közelebbi kapcsolatba került Teleki Pállal, aki szintén szervezett volna számára katedrát a Közgazdasági Egyetemen. De ez elől a terv elől is kitért.

Ha néhány évtizedet katedrán tölt el, a magyar néprajz európai látókörű művelőinek nagy számát nevelhette volna . . .

Bátky Zsigmond a magyar néprajz egyik legszélesebb látókörű, sokoldalú tudós egyénisége. Az általános etnológia kérdéseit éppen olyan jól ismerte, mint a magyar munkaeszközök, a lakóház, a település, a mesterségek, a népviselet és népművészet néprajzi világát. Geográfus szemléletét megőrizve a néprajzi jelenségeket történeti perspektívába helyezte, s paraszti népünk mindennapi életének vizsgálatát akadémiai szintű feladatnak tekintette. Élénken figyelni kora minden néprajzi áram-

latát, s azokat tovább fejlesztve a magyar viszonyokhoz alkalmazza. Korában Róheim Géza mellett Bátky Zsigmond tudományos gondolkodását hatotta át a legjobban az etnológia vérkeringése. A műveltségi rétegeket és áramlatokat kutatta, de ugyanakkor az etnikai sajátságok felderítésén is fáradozott. Rendkívüli éleslátással használta fel tanulmányaiban a nyelvtudomány eredményeit. Meglátta az ökológiai viszonyoknak a hagyományvilágot alakító szerepét. Hidat tudott verni a régészet, a társadalomtörténet és a néprajz között. Munkásságának és egyéniségének lényegét tanulságosan közelítette meg Vajkai Aurél, ami-

kor a következőket írja: „Kultúr-
morfológus volt, akit mindig a
tárgy önmagában érdekelt, for-
májával, alakjával, születésével, fej-
lődésével és kimúlásával, elterje-
désében a térben és időben. Nem
az ember életmódjából vezette le
a tárgyat, inkább a tárgy szerkeze-
téből következtetett az azzal fog-
lalkozó emberre.” Ebből a szem-
pontból módszere hasonlított a
régészet módszeréhez, s ezt a mód-
szert kellett követnie a múzeumi
gyűjtemények miatt is. Kutató-
tevékenységének voltak korszakai,
amikor figyelme egy-egy terü-
letre (mezőgazdasági eszközök, te-
lepülés, építkezés, tárgynévmagya-
rázatok) irányult, de tekintetét a

magyar néprajztudomány egészéről sohasem vette le. Töprengő, tépelődő, kritikus egyéniség volt, s talán ez a magyarázata annak, hogy a nagyobb összefoglalások, monográfiák megírásáig nem jutott el. A képesség azonban megvolt benne ahhoz, hogy ő maga írja meg a magyarság néprajzát. A legkisebb cikke, könyvismertetése is bővelkedik iránymutató gondolatokban. Írásainak vitatkozó hangjával mindig a tudományos munka, a néprajz színvonalát emelte. Tanulmányai — még akkor is, ha azokban homályos folatok tűnnek fel — feladatokat, programot sugároznak a magyar néprajz közelebbi és távolabbi ho-

rizontja felé. Nem vélt írások, baráti gesztusok és elfogult rajongók révén lett tudóssá. Rajongói nem is voltak, csak tudósi tevékenységének tisztelői vették őt körül, akik megtanulták tőle, hogy a tudományos eredmények minden rögéért és gyöngyszeméért szellemi küzdelmet kell folytatni.

A magyar néprajztudományban kora európai színvonalát képviselte. Megnyitotta a kaput a közép- és kelet-európai kutatások irányába. Különösen akkor látjuk ezt, ha nemcsak lakóház-, település- és munkaeszköz-tanulmányait tartjuk számon, hanem írásaiban az akadémiai szintű alkotó gondola-

tokat, terveket is felismerjük,
magunkévá tesszük és megvalósít-
juk...

Köszönettel tartozom *dr. Bellon Tibor* múzeumigazgatónak (Karcag), *dr. Papp Józsefné* levéltárosnak (Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, Budapest), *Patolcs Imre* (Székesfehérvár) és *Bakonyi Dezső* (Kocs) református lelkészeknek, akik több értékes adattal támogatták munkám megírását. Itt említem meg, hogy *Bátky Zsigmondról* az első életrajzi adatok 1907-ben *Komárom vármegye és Komárom sz. kir. város* c. monográfiában (szerk. Borovszky S.) jelentek meg. A *Bátky* csa-

lád történetét *Patolcs Imre* írta meg Kocs község családjai c. kéziratban levő munkájában.

BIBLIOGRÁFIA

A részletes bibliográfiai összeállítást l.
Gunda Béla—Krompecher Bertalan—Szendrey Ákos: *Bátky Zsigmond irodalmi munkássága. A Néprajzi Múzeum Értesítője XXXI. (1939) 363—374.*

Bátky Zsigmond fontosabb művei

Magyarország néprajza. A Föld és népei. V. Magyarország. Szerk.: György Aladár. Bp., 1905. 173—237.

Útmutató néprajzi múzeumok szervezésére. Bp., 1906.

Kivesző gabonaféléink. Földrajzi Közlemények XLVI. (1918) 23—25.

Néhány vonás Csallóköz településföldrajzához. Földrajzi Közlemények XLVI. (1918) 327—341.

- Magyarország néprajza.* Lóczy Lajos (szerk.).
A magyar szent korona országainak leírása. Bp., 1918. 132—159.
- Néhány vonás Komárom megye településtörténetéhez.* Föld és Ember III. (1923) 49—65.
- Telepek és eloszlásuk a Dunántúlon.* Föld és Ember VI. (1926) 1—13.
- Szarvasagancs lőportartóink ornamentikájához.*
A Néprajzi Múzeum Értesítője XVIII. (1926) 1—11.
- Magyar népművészet.* Írták Viski Károly, Bátky Zsigmond, Györffy István. Bp., 1928.
- Pásztor ivócsanakok a Néprajzi Múzeumban.*
A Néprajzi Múzeum Értesítője XX. (1928) 97—105.
- The Ethnography of Hungary.* In: Yolland, A.—Agorosztó, T. (Editors), *View of Trianon's Hungary.* Bp., 1928. 303—336.
- Kalauz a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Gyűjteményeiben.* Bp., 1929.
- A magyar sátor és emlékei.* A Néprajzi Múzeum Értesítője. XXII. (1930) 1—14.
- A magyar ház eredetéhez.* A Néprajzi Múzeum Értesítője. XXII. (1930) 65—83.

Magyar tűzhelyek és háztípusok. A Néprajzi Múzeum Értesítője. XXII. (1930) 113–137.

A magyarság néprajza I. kötetében (Bp. 1933) a *Táplálkozás* (37–123.), *Építkezés* (124–245.), *Mesterkedés* (304–380.) c. fejezetek. Ugyanezek a fejezetek némi irodalmi kiegészítéssel megjelentek a 2. és 3. kiadásban is.

Újabb adatok a magyar tűzikutyákhoz. A Néprajzi Múzeum Értesítője. XXX. (1938) 1–11.

Das ungarische Bauernhaus. Ungarische Jahrbücher. XVIII. Berlin, 1938. 247–262.

*A Bátky Zsigmonddal foglalkozó
irodalomból*

GAÁL LÁSZLÓ: Bátky Zsigmond emlékezete. A karcagi Református Nagykun Gimnázium Évkönyve 1939–1940. Karcag, 1940. 3–6.

GUNDA BÉLA: Bátky Zsigmond. Magyar Nyelv XXXV. (1939) 270–272.

GUNDA BÉLA: A magyar népi építkezés kutatása a két világháború között és annak kritikája. Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Osztályának Közleményei V. 1–4. sz., (1954) 373–384.

GUNDA BÉLA: Research in Hungarian Folk Culture: an Ethnological and Folkloristic Survey. Journal of American Folklore Vol. 63. No. 247. (1950) 72–84.

GUNDA BÉLA: Per la storia del folklore in Ungheria. Le ricerche sulla tradizioni del popolo magiaro. Folklore Vol. IV., fac. I–II. Napoli, 1949. 96–108.

GUNDA BÉLA: Ethnography and Folklore. In: Science and Scholarship in Hungary. Edited by Tibor Erdey-Grúz and Kálmán Kulcsár. Bp., 1975. 277–299.

KISBÁN ESZTER—BARABÁS JENŐ—FILEP ANTAL—SZABÓ T. ATTILA és mások: Szemlélet, módszer és eredmény Bátky Zsigmond, Györffy István és Viski Károly munkásságában. Ethnographia LXXXV. (1974) III–194.

KOROMPAY BERTALAN: A magyar ház
háttéréből. Nyelvtudományi Közlemé-
nyek 56. (1954) 70–96.

VAJKAI AURÉL: A magyar népi építkezés és
lakás kutatása. Bp., 1948.

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó
igazgatója

Felelős szerkesztő: Róbert Zsófia

Műszaki szerkesztő: Érdi Júlia

Terjedelem: 7,7 (A/5) ív + 1 db melléklet

AK 1338 k 7880

HU ISSN 0133-1884

77.4743 Akadémiai Nyomda, Budapest

Felelős vezető: Bernát György